

DOI 10.15407/sociology2020.04.068
УДК 316.334.2:316.42

ТЕТЯНА ПЕТРУШИНА,

доктор соціологічних наук, кандидат економічних наук, завідувач відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

TETIANA PETRUSHYNA,

Doctor of Sciences in Sociology, Candidate of Sciences in Economics, Head of the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

tanya.petrushina@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3750-9604>

АНАТОЛІЙ АРСЕЄНКО,

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

ANATOLII ARSEIENKO,

Candidate of Sciences in History, Leading Research Fellow at the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

anatoliy.arseenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3137-6487>

Соціологічний вимір економічної глобалізації: світові тренди та українські реалії¹

¹ Першу частину статті “Теоретичний та емпіричний виміри економічної глобалізації” див.: *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2020, 3, 51–79.

Цитування: Петрушина, Т., Арсеєнко, А. (2020). Соціологічний вимір економічної глобалізації: світові тренди та українські реалії. Друга частина. Соціальні зміни в українському суспільстві за умов економічної глобалізації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 68–110.

Друга частина. **Соціальні зміни в українському суспільстві** **за умов економічної глобалізації**

За радянський період Україна стала однією з найбільш розвинених індустріально-аграрних країн в Європі, досягнення якої були високо оцінені у світі. Як відзначало Центральне розвідувальне управління США: “Після Росії Українська республіка була найважливішим економічним компонентом колишнього СРСР, виробляючи приблизно в чотири рази більше продукції, ніж республіка, що посідала наступне місце. Її родючий чорнозем виробляв більше однієї чверті радянської сільськогосподарської продукції, а її ферми забезпечували суттєву кількість м’яса, молока, зерна та овочів для інших республік. Так само, її різноманітна важка промисловість постачала унікальне обладнання ... і сировину на промислові та видобувні комплекси ... в інші області колишнього СРСР” [CIA, 2016]. Після виходу зі складу СРСР Україна одержала багату індустріальну спадщину — десятки промислових гігантів союзного підпорядкування і значення, здатних виготовляти на рівні світових вимог першокласні літаки, ракети, судна тощо, недоступні для виробництва й сьогодні більшості економічно розвинених країн. Її економічний, людський, науковий і культурний потенціал, вигідне географічне положення, багаті надра і родюча земля створювали сприятливі умови для успішного розвитку народного господарства й до глобального економічного простору на правах рівноправного партнера. Проте залучення України до капіталістичного міжнародного поділу праці призвело до перетворення її на постачальника переважно сировини й дешевої робочої сили. Перехід від соціалістичної до капіталістичної системи господарювання негативно вплинув на всі сфери життя українського суспільства. В результаті капіталізації вітчизняної економіки відбулася її деградація й інволюція, масова деіндустріалізація й інноваційний дефолт. Внаслідок кардинальної зміни відносин власності сформувалася нова соціально-класова структура, з’явилися й укорінилися олігархічно-мафіозні клани, які зосередили у своїх руках практично всю економічну та політичну владу в країні. Внаслідок позбавлення широких верств населення власності на засоби виробництва сформувався численний клас найманих працівників, відсунутий за ширмою демократичних гасел від участі в управлінні і своїми підприємствами, і країною в цілому. Більшість людей праці були позбавлені й багатьох соціальних благ, у тому числі прав на гідну роботу та гідні соціальні умови життя. В результаті побудови “капіталізму для своїх”, олігархізації країни, всеохопної корупції, придушення волі та можливостей більшості громадян щодо реального спротиву діям влади, спрямованим на погіршення їхнього життєвого рівня, в Україні утворилася неправова, антисоціальна і недемократична держава, хронічним атрибутом якої стала системна криза.

Переконливим доказом цих серйозних висновків є аналіз динаміки найважливіших соціальних змін, що відбулися в нашому суспільстві внаслідок залучення до глобального економічного простору та капіталізації вітчизняної економіки в процесі її радикального реформування. Соціологічні показ-

Таблиця

Статистичні та соціологічні показники соціальних змін в українському суспільстві (1994–2020)

Статистичні показники	1994	2000	2004	2010	2013	2014	2017	2018	2019
Індекс глобалізації	44,9	62,6	64,2	71,6	73,7	73,4	74,9
Індекс економічної глобалізації	27,8	58,6	52,3	61,6	61,8	61,7	65,0
Індекс глобальної конкурентоспроможності	2006 р. 3,9 (1-7) 78 місце серед 125 країн	3,9 (1-7) 89 місце серед 139 країн	4,1 (1-7) 84 місце серед 148 країн	4,1 (1-7) 76 місце серед 144 країн	4,1 (1-7) 81 місце серед 137 країн	4,1 (1-7) 83 місце серед 140 країн	57,0 (0-100) 85 місце серед 141 країн
ВВП, дол. США (constant 2011 international \$)	296,86	235,9	332,9	358,9	379,3	354,5	335,7	346,9	...
ВВП у розрахунку на душу населення країни, дол. США (constant 2011 international \$)	5718	4757	7016	7824	8339	8243	7902	8207	...
Індекс глобальної інноваційності (Global Innovation Index)	2007 р. 2,24 (1-7) 75 місце серед 107 країн	3,06 (1-7) 61 місце серед 132 країн	35,78 (0-100) 71 місце серед 142 країн	36,26 (0-100) 63 місце серед 143 країн	37,62 (0-100) 50 місце серед 127 країн	38,52 (0-100) 43 місце серед 126 країн	37,40 (0-100) 47 місце серед 129 країн
Кількість інноваційно активних промислових підприємств	...	1 705 / 18,0	1 359 / 13,7	1 462 / 13,8	1 715 / 16,8	1 609 / 16,1	759 / 16,2	777 / 16,4	...
Обсяг реалізованої інноваційної продукції, % загального обсягу реалізованої промислової продукції	...	9,4	5,8	3,8	3,3	2,5	0,7	0,8	...
Кількість зайнятих економічною діяльністю, млн осіб	1995 р. 23,8	20,2	20,3	20,3	20,4	18,1	16,2	16,4	...
Середня заробітна плата, дол. США (за курсом поточного року)	45	42	111	282	394	278	252	318	385
Середня пенсія, дол. США (за курсом поточного року)	9,2	12,7	34,3	130,1	184,1	128,4	68,7	91,2	113,9
Витрати на дослідження і розробки/державне фінансування науки, % ВВП	1998 р. 1,21 / 0,35	1,20 / 0,37	2005 р. 1,17 / 0,39	0,75 / 0,33	0,70 / 0,32	0,60 / 0,25	0,45 / 0,16	0,47 / 0,17	...
Державний і гарантований державою борг України, млрд дол. США (на кінець року)	13,5	14,1	16,1	54,3	73,2	69,8	76,3	78,3	...

Закінчення таблиці

Зовнішній державний і гарантований державою борг України, млрд дол. США (на кінець року)	8,2	10,3	12,1	34,7	37,5	38,8	49,0	50,5	...
<i>Соціологічні показники</i>	1994	2000	2004	2010	2013	2014	2017	2018	2020
Оцінка економічної ситуації в Україні, середній бал за 11-бальною шкалою (0 – дуже погана, 10 – дуже добра)	1,6	1,7	2,6	2,5	2012 р. 2,8	2,2	2016 2,1	2,7	3,0
Легко/важко знайти гідну роботу (за кваліфікацією і з достатнім заробітком) за місцем проживання, %	...	2002 р. 3 / 74	2005 р. 4 / 74	2 / 80	...	2 / 85	...	9 / 74	7 / 75
Легко/важко знайти будь-яку роботу за місцем проживання, %	...	14 / 55	27 / 47	19 / 57	...	19 / 60	...	33 / 45	27 / 48
Середній розмір заробітної платні (стипендії, пенсії) за останній місяць перед опитуванням, дол. США	42	18	54	147	215	142	124	142	200
Сукупний дохід (до відрахувань) на одного члена сім'ї за останній місяць перед опитуванням, дол. США	36	18	44	137	194	133	103	118	172
Характер змін життя людей за останній рік згідно з їхніми самооцінками (погіршилися/погіршилися), %:					2012 р.		2016 р.		
матеріальні умови сім'ї	7 / 73	6 / 69	17 / 39	6 / 59	7 / 48	5 / 60	3 / 79	10 / 54	7 / 57
медичне обслуговування	2 / 75	2 / 65	5 / 37	3 / 40	3 / 41	3 / 42	3 / 61	7 / 45	5 / 45
гарантії зайнятості, забезпечення роботою	2 / 76	3 / 74	9 / 38	3 / 52	3 / 48	3 / 51	3 / 66	7 / 48	4 / 48

Примітки: Таблицю складено й розраховано за: [GDP, PPP (constant 2011 international \$) – Ukraine; GDP per capita, PPP (constant 2011 international \$) – Ukraine; KOF Globalisation Index, s.a.; The Power of Innovation, 2007: р. 27; Аналітична довідка, 2019: с. 10; Аналітичний огляд, 2015: с. 7; Державний та гарантований державою, 2013: с. 1; 2014: с. 1; Динаміка середньомісячної заробітної плати, 2005; Довідка про державний прямий і гарантований, 2004; Довідка щодо державного та гарантованого державою, 2010; Інформаційна довідка щодо державного та гарантованого державою, 2017, 2018, 2020; Кравчук, 2015; Мзаур, 2013: с. 6; Марин, 2019; Наукова та інноваційна діяльність України, 2011: с. 185; 2018: с. 103; 2019: с. 65; 82; Одопюк, 2018: с. 130; Середній розмір місячної пенсії, 2007; Середній розмір призначеної пенсійної виплати, 2019; Середня зарплата, 2019; Статистика курсу долара США, 2020; Статистичний щорічник України, 2008: с. 332; 2011: с. 390; 2013: с. 344; 2019: с. 50]; а також: The Global Competitiveness Report: 2006–2007: р. XVII; 2010–2011: р. 334; 2013–2014: р. 15; 2014–2015: р. 372; 2017–2018: р. 296; 2018: р. XI; 2019: р. XIII; The Global Innovation Index: 2009–2010: р. 13; 2013: р. XX; 2014: р. XXIV; 2017: р. XVIII; 2018: р. XX; 2019: р. XXXIV; The Power of Innovation, 2007: р. 27].

У випадках відсутності даних за певний рік наведено найближчі за часом наявні дані.

ники цих змін, наведені на підставі соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України у таблиці¹, показують трансформацію рівня та якості життя українських громадян і є опосередкованими індикаторами ЕІ, що демонструють її соціальні наслідки. Разом зі статистичними даними вони дають змогу простежити за низкою параметрів і напрямків зміни економічного життя українського суспільства і показати “досягнення” 30-річного дрейфу на узбіччя глобального капіталістичного світу.

Деіндустріалізація і структурні зміни української економіки

Розширення зайнятості в сервісному секторі за рахунок її зменшення в аграрному та індустріальному секторах в інтерпретації західної соціології формально є ознакою так званої позитивної деіндустріалізації та становлення “постіндустріальної” економіки. В Україні ці структурні зміни відбувалися не в результаті економічно обґрунтованої терціаризації економіки, підготовленої зростанням продуктивності праці та впровадженням наукомістких технологій, а внаслідок примітивізації та негативної деіндустріалізації української економіки. Замість просування до індустріально-інформаційної стадії в Україні сталося інволюційне повернення економіки до давно пройденої нею аграрно-індустріальної стадії.

Швидке зростання сфери послуг відбувалося за рахунок реального сектору економіки і було зумовлено низкою чинників: розпадом єдиного народногосподарського комплексу колишнього СРСР, у складі якого свого часу перебувала Україна, проведенням реформ за неоліберальними рецептами МВФ у межах вимог “Вашингтонського консенсусу”, прагненням новоявлених “ефективних” власників до отримання прибутку максимально легким шляхом “тут і зараз”, як правило, на шкоду загальнонаціональним інтересам. Скорочення попиту на промислову продукцію через руйнування більшості виробничо-технологічних зв’язків з колишніми радянськими республіками викликало зупинку та банкрутство багатьох підприємств. У процесі так званої народної приватизації, що за своєю сутністю була безпрецедентним розграбуванням загальнонародної власності, на карті промисловості України одне за одним зникали тисячі підприємств. Формально ставилося завдання модернізації виробництва, пошуку інвесторів, а фактично здійснювалося цинічне захоплення економічних ресурсів країни “нуворишами”. Внаслідок приватизаційного свавілля 80% реального економічного потенціалу країни опинилося в руках 20 “сімей-кланів” [Білорус, 2001], що

¹ У таблиці наведено дані, починаючи з 1994-го, першого року соціологічного моніторингу соціальних змін в українському суспільстві, що надає можливість зіставлення статистичних і соціологічних показників відповідних змін в ті самі роки або ж практично за той самий період. Моніторинг є унікальним багаторічним проектом Інституту соціології НАН України, який дає змогу відстежувати й аналізувати на щорічних підставах динаміку змін в українському суспільстві і масовій свідомості за багатьма напрямками. Вибіркова сукупність, яка становить 1800 респондентів, репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років).

започаткувало становлення кланово-олігархічного капіталізму і відчуження суспільства від влади та держави.

Автори статті вже аналізували процеси деіндустріалізації української економіки, що відбулися в перші десятиріччя становлення капіталізму в Україні, її причини, етапи та наслідки (див.: [Арсеєнко, Петрушина, 2014]). За даними Держкомстату України 1990–2011 років ми простежили негати́вну тенденцію різкого скорочення у структурі валової доданої вартості частки обробної промисловості (приблизно у два рази), сільськогосподарського виробництва (приблизно у 2,5 рази), будівництва (майже у два рази) та одночасного зростання питомої ваги добувної промисловості й багаторазового зростання питомої ваги торгівлі, фінансової сфери та інших видів економічної діяльності, не пов'язаних зі сферою матеріального виробництва. Поряд зі значним зменшенням обсягів промисловості й, відповідно, скороченням її питомої ваги у ВВП деіндустріалізація також виявляється через збільшення частки сировинних галузей у ВВП та експорті за рахунок зменшення частки переробних, особливо машинобудування. Незважаючи на обмеженість даних державної статистики та неможливість коректних порівнянь їх з огляду на постійні зміни методик розрахунку макроекономічних показників, очевидна тенденція істотного зниження питомої ваги машинобудування у всіх розрахункових показниках. За 1990–2010 роки остання зменшилася приблизно в 4 рази. Середньорічна чисельність найманих працівників у промисловості знизилася з 7,8 млн у 1990-му до 3,0 млн у 2010-му, тобто в 2,6 рази, а в економіці загалом — у 2,0 рази [Статистичний щорічник, 2012: с. 344].

Як ми зазначали у своїй статті з деіндустріалізації, відстежити динаміку кількості власне промислових підприємств у зв'язку з відсутністю даних було набагато складніше. У 1995 році промислових підприємств (об'єднань), які перебували на самостійному балансі (без малих підприємств і кооперативів, тобто тільки середніх і великих), в Україні налічувалося 8900 [Статистичний щорічник, 1996: с. 154–155]. Проте на тлі суттєвого скорочення промислового виробництва наприкінці 2000 року їх стало більше, а саме 10 502 промислових підприємств (без малих) [Статистичний щорічник, 2001: с. 100–101]. А після зміни методики обліку і введення до статистичної термінології 2001 року категорії “промислові підприємства – юридичні особи” пряме зіставлення взагалі внеможливилася. Замість одного середнього або великого підприємства, що функціювало раніше, реєструвалося кілька нових “юридичних осіб” (внаслідок дроблення промислових гігантів на шматки з метою перепродажу, перепрофілювання, збуту на металобрухт тощо). Понад те, кількість цих підприємств – юридичних осіб із року в рік зростала. Водночас розрахунки за доступними статистичними даними виявили тенденцію суттєвого скорочення кількості великих і середніх промислових підприємств. На жаль, чітко простежити динаміку скорочення кількості цих підприємств через відсутність необхідних даних офіційної статистики та постійні зміни формату публічного подання статистичних показників вкрай складно. Ба більше, окремі показники просто не збігаються між собою у різних статистичних джерелах. Розрахунки на підставі наявних даних показують, що кількість великих і середніх промислових під-

приємств скоротилася за 2010–2018 роки приблизно з 6457 до 5070 одиниць, зокрема великих — приблизно з 335 до 224 одиниць. Слід підкреслити, що хоча малі підприємства становлять переважну більшість підприємств у промисловості (88,7% у 2018 році), саме великі й середні визначають промисловий потенціал країни. На їхню частку припадало у 2018-му, відповідно, 55,4% та 37,7% загального обсягу реалізованої продукції, на них було зайнято, відповідно, 34,9% і 51,0% усіх працівників промисловості [Статистичний щорічник, 2019: с. 420, 429, 423].

Про погіршення ситуації у сфері промисловості України¹ свідчать також інші показники. Кількість найманих працівників у промисловості скоротилася до 2,3 млн у 2015-му і 2,2 млн у 2017-му [Статистичний щорічник, 2018: с. 442]. Кількість промислових підприємств зменшилася тільки впродовж 2013–2015 років на 12,1%, з 5103 до 4483 [Промисловість України, 2016: с. 314]. Зокрема, кількість великих підприємств (250 і більше зайнятих працівників) знизилася з 3444 у 2013-му до 2990 у 2018-му, в тому числі у промисловості — з 1635 до 1294; загальна ж кількість підприємств в українській економіці скоротилася за цей час з 58 738 до 49 295 [Діяльність суб'єктів, 2019: с. 322, 318].

Індекс промислової продукції у 2015-му становив 66,4% щодо 2010-го, зокрема автотранспортних засобів — 18,2%, залізничних локомотивів і рухомого складу — 12,8% тощо [там само, с. 319]. Виробництво легкових автомобілів з бензиновими двигунами скоротилося за 2011–2014 роки з 32 907 шт. до 9 106 шт. [там само, с. 346], вагонів (вантажних, вагонів-платформ, залізничних або трамвайних) — з 52,7 тис. шт. у 2011-му до 1,4 тис. шт. у 2015-му, літаків та інших літальних апаратів для цивільної авіації (масою до 2000 кг) за той самий період — з 224 до 164 шт. [там само, с. 348]. Такі найменування, як широкофюзеляжні пасажирські та вантажні літаки, космічна апаратура та інші наукомісткі види продукції, взагалі зникли з переліку виробів вітчизняної машинобудування. Частка машинобудування (крім ремонту і монтажу машин та устаткування) також знизилась і в структурі реалізованої промислової продукції — з 10,0% у 2011-му до 6,5% у 2015-му [там само, с. 27]. Водночас стрімко виріс імпорт засобів виробництва, який досяг понад 60% валового нагромадження основного капіталу, що вдвічі вище, ніж у розвинених країнах. Індикатор інноваційної модернізації України — частка доданої вартості переробної промисловості у ВВП — за підсумками 2015 року знизився до 14%, що відповідає показнику Республіки Корея шістдесятих років минулого століття [Чижевський, Шевченко 2016].

¹ Для інформації: Міністерство промислової політики України за часи її незалежності кілька разів реорганізували та ліквідували, востаннє 2014 року його приєднали до Міністерства економічного розвитку і торгівлі. З ліквідацією Міністерства промислової політики України руйнівні процеси в космічній галузі, авіа- та суднобудуванні ще більше посилились і призвели до втрати контролю над промисловими галузями загалом. В липні 2020 року Кабінет Міністрів України постановив утворити Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України. Наскільки ефективною буде діяльність цього органу щодо відродження і розвитку промислового потенціалу країни, покаже найближче майбутнє.

Таких же руйнівних змін, які відбулися в промисловості, зазнав і аграрно-індустріальний сектор України. Автори цієї статті не ставили за мету аналіз змін у сільському господарстві України, проте вважають доцільним в контексті проблем дослідження звернути увагу читачів на статтю вітчизняного соціолога О. Іваненко “Українське селянство в умовах глобалізації: експеримент на виживання”, присвячену аналізу змін в соціально-економічному житті українського селянства в умовах ЄГ за даними моніторингових досліджень. В ній виявлено тенденцію до негативу в оцінюванні селянським загалом аграрної реформи, проведеної за часи активної капіталізації української економіки, висвітлено суттєві зміни в житті українських селян, яке “набагато ускладнилось, стало багатопроблемним, ба навіть конфліктним”, на конкретних даних опитування показано “картину розпаду сільського соціуму” і падіння селянської моралі [Іваненко, 2011: с. 272, 278, 280, 281]. О. Іваненко довела, що “селянство сьогодні зазнало неабиякої соціально-економічної, політичної, морально-психологічної травми внаслідок проведених реформ. Через непрофесійні дії влади воно перетворилося на маніпульовану і пасивну масу, ставши матеріально й морально розчавленим класом” [там само: с. 287].

Завершуючи розгляд структурних змін в українській економіці, слід підкреслити, що скорочення наукомістких галузей промисловості відбувалося на тлі загального технологічного відставання українського виробництва, 95% продукції якого відноситься до третього і четвертого технологічних укладів (частка продукції вищих технологічних укладів становить менш як 5%: 4% – п'ятого і 0,1% – шостого). Структурні зміни, на проведенні яких впродовж усього періоду становлення капіталізму в Україні наполягали її внутрішні та зовнішні реформатори, розвернули вітчизняну економіку в інволюційному напрямку і заблокували її інноваційний розвиток. Саме тому без реіндустріалізації та розвитку вищих технологічних укладів на основі сталого розвитку української науки сподіватися на зміни в економіці на краще і зростання конкурентоспроможності країни в сучасному світі безпідставно.

Динаміка глобальної конкурентоспроможності та інноваційності української економіки

З 1991 року зміцнення науково-технологічного потенціалу України та утвердження інноваційної моделі розвитку тільки декларувалися як пріоритетні напрями національних інтересів, а насправді здійснювалася антиінноваційна політика. Напередодні першої глобальної кризи сектор високотехнологічного виробництва у структурі обробної промисловості не перевищував 10%, що вдвічі менше за середній показник в економічно розвинутих країнах. За часткою високих технологій Україна поступалася Угорщині та Польщі в 1,9–2,2 раза, основним країнам ЄС – у 2,5–3,2 раза [Одотюк, 2009: с. 6, 98]. Як свідчить аналіз Інституту економіки і прогнозування НАН України, у вітчизняній економіці відбулося масштабне падіння частки наукомістких та інноваційних виробництв, а бажаними перспективами розвитку країни після десятиліть її трансформацій (за даними

1996–2016 років) видається повернення до показників інноваційного розвитку вітчизняної економіки 1990-х [Одотюк, 2018: с. 127–141].

Вкрай низькою залишається кількість інноваційно активних підприємств. Незважаючи на хвилеподібний характер динаміки інноваційної активності, загальний тренд свідчить про стагнацію цієї активності (див. табл.). Навіть досягнутий після попередніх спадів рівень інноваційної активності промислових підприємств у 2018-му (16,4%) ще не зрівнявся з рівнем 2000 року (18,0%). Він залишається суттєво нижчим за порогове значення (25%) і набагато нижчим за аналогічний показник у розвинених країнах. У Німеччині він становить 70%, у Канаді — 65%, у Бельгії — 60% тощо, навіть у більшості країн Центральної та Східної Європи рівень інноваційної активності коливається від 20% до 40% [Федулова, 2013: с. 18].

Офіційна статистика свідчить про суттєве скорочення частки інноваційної продукції в загальному обсязі реалізованої промислової продукції: з 9,4% у 2000-му до 0,8% у 2018-му (див. табл.). До цієї якісної оцінки інноваційності та конкурентоспроможності вітчизняної промисловості слід додати, що серед найменувань впроваджених інноваційних видів продукції на промислових підприємствах переважають такі, що є новими лише для підприємства, а не для ринку. Так, нова для ринку в загальному обсязі реалізованої інноваційної продукції (товарів, послуг) 2018 року становила лише 31,6% проти 68,4% продукції, нової для підприємства [Наукова та інноваційна діяльність України, 2019: с. 81].

Про стагнацію інноваційного розвитку свідчать і дані міжнародних досліджень. Практично на тому самому рівні, незалежно від змін методики/шкали вимірювання, залишається індекс глобальної конкурентоспроможності України (ІГК). За даними сайту Всесвітнього економічного форуму, він коливався від 3,9 бала у 2006 році (за 7-бальною шкалою) до 57,0 бала у 2019-му (за 100-бальною шкалою). За цим показником наша країна посідала 78 місце з-поміж 125 країн у 2006 році і 85-те з-поміж 141-ї (після Шри-Ланки) у 2019-му. ІГК України 2019 року був не тільки значно нижчим порівняно з розвиненими державами (у п'ятірці лідерів глобальної конкурентоспроможності він дорівнював: Сінгапур — 84,4; США — 83,7; Гонконг — 83,1; Нідерланди — 82,4; Швейцарія — 82,3 бала), а й суттєво поступався багатьом країнам “третього” світу і з “перехідною” економікою. Найменш розвиненими складовими ІГК України виявилися інноваційні чинники. За оцінками аналітиків вони забезпечували у 2014-му 10% конкурентоспроможності країни, тоді як стимули росту — 50%, а базові умови — 40%¹.

Тренд стагнації інноваційності української економіки підтверджує і динаміка індексу глобальної інноваційності², обчислюваного на підставі 80 параметрів, які дають всебічну картину інноваційного розвитку, включ-

¹ The Global Competitiveness Report: 2006–2007: p. XVII; 2019: p. XIII; 2014-2015: p. 372.

² Цей індекс розраховують в межах глобального експертно-аналітичного дослідження, яке з 2007 року проводять Всесвітня організація інтелектуальної власності, Корнельський університет (США) та французька школа бізнесу INSEAD.

но з оглядом політичної ситуації, стану інфраструктури, бізнесу, освіти тощо. І хоча у 2019-му Україна увійшла до 50 найбільш інноваційних економік світу, посівши 47 місце серед 129 країн і друге серед групи країн із доходом нижчим за середній, а також за результатами інноваційної діяльності (Innovation performance) перевершила очікування від країни з таким самим рівнем розвитку, індекс її інноваційності за період 2011–2019 років (після зміни шкали вимірювання) коливався в межах 35,00–40,47, що стабільно нижче від середнього рівня цього індексу. В топ-десятку країн з найвищим інноваційним індексом увійшли Швейцарія, Швеція, США, Нідерланди, Об'єднане Королівство, Фінляндія, Данія, Сінгапур, Німеччина та Ізраїль (їхні індекси становлять від 57,43 до 67,24 зі 100 можливих). Україна з індексом 37,40 посідає 32-ге місце серед 39 обстежених країн Європи. Невеликого зростання інноваційного індексу української економіки за останні роки було досягнуто, на жаль, не за рахунок інноваційних комбінацій (Innovation linkages), а внаслідок об'єктивного зростання можливостей інфраструктури: з 26,0 у 2013-му до 36,0 у 2019-му (насамперед інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) з 31,9 до 58,0). І хоча Україна за показниками 2014–2019 років вважається успішним інноватором, жоден український суб'єкт не входить до 100 найбільших науково-технічних кластерів¹.

Незважаючи на суттєве розширення ІКТ в Україні, рівень розвитку вітчизняної економіки все ще вважають недостатнім порівняно з інноваційно розвиненими країнами. Не випадково за індексом економіки знань², розробленим для вимірювання впливу інновацій і доступу до інформації на зростання продуктивності, Україну віднесено до ранньої, найнижчої стадії розвитку економіки знань, зі слабкими інститутами, навичками та інноваційними складовими. Для порівняння: на проміжній стадії розвитку економіки знань перебувають Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Болгарія, Грузія, Молдова, Румунія, Росія та ін., а на просунутій — Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Словаччина та ін. [Introducing, 2019: p. 12, 13]. У 2019 році Україна посіла 27 місце серед 38 економік, у які ЄБРР інвестує, з індексом 4,29 за шкалою від 1 до 10. Її ключові показники становили: інститути для інновацій — 4,33 бала, навички для інновацій — 5,44, інноваційна система — 2,84, ІКТ інфраструктура — 4,56. У зіставленні з попередніми дослідженнями, на підставі яких розроблявся індекс економіки знань ЄБРР, за період 2011–2019 років зафіксовано деяку негативну динаміку в розвитку інноваційної системи країни та значний негативний тренд в управлінні інноваційним розвитком [ibid., p. 24, 25].

¹ The Global Innovation Index: 2019: p. XXXIV, 10, XXII, 18, 64-65; 2013: p. 261.

² Індекс економіки знань EBRD KE Index було розроблено Європейським банком реконструкції та розвитку для поглибленого дослідження регіонів і країн, в які банк інвестує заради сприяння розвитку економіки знань. Вперше структуру і методологію побудови індексу було презентовано в доповіді 2019 року. Цей індекс розраховано на підставі оцінки чотирьох складових — інститутів для інновацій, навичок для інновацій, інноваційної системи та ІКТ інфраструктури, кожна з яких має від двох до трьох вимірів [Introducing the EBRD, 2019: p. 3, 4].

Як визнають фахівці Комітету з питань науки і освіти Верховної Ради України, “уряди України ... порушують основні принципи управління, втрачають менеджерські функції щодо розвитку промисловості, виробництва та економіки у цілому”, не виконують норми чинних законів у науковій та інноваційній сфері [Чижевський, Шевченко. 2016]. Відсутність дієвої стратегії розвитку економіки України на базі знань призводить, на їхню думку, до поступового нівелювання сфери наукових досліджень і розробок, втрати можливості оперативно впроваджувати їхні результати в реальний сектор економіки та вчасно реагувати на світові науково-технологічні виклики. Поряд із браком виконавчої дисципліни та низькою інноваційною культурою урядовці виявляють відверту незацікавленість у сприянні інноваційному розвитку¹. Як стверджують представники Комітету з питань науки і освіти, “починаючи з 2010 року державними органами стали ухвалюватися закони та нормативно-правові акти, якими відкрито гальмувалися не тільки процеси інноваційного спрямування, але й розвитку науки і освіти”² [там само].

Розбудова економіки на інноваційній основі ускладнюється й тим, що винахідництво та раціоналізаторство втратили характер масового руху, властивий їм в радянський період. Несприятливі умови склалися не лише для винахідницької діяльності, а й для використання наявних перспективних винаходів, значну частину яких українські винахідники через відсутність системи економічних стимулів щодо створення та комерціалізації об’єктів права промислової власності подають у патентні відомства зарубіжних країн, не звертаючись до вітчизняного патентного відомства. “Патентна міграція” з України вже становить 10–12% щорічного обсягу

¹ Такі ж оцінки вітчизняних експертів зафіксовано в межах проведеного нами у 2011–2014 роках дослідження соціального потенціалу інноваційного розвитку економіки (ІРЕ) України. Для участі в експертному опитуванні ми відібрали висококваліфікованих фахівців із проблем ІРЕ України. Результати цього дослідження викладено в монографії відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України “Соціальний потенціал інноваційного розвитку економіки: українські реалії”. У ній викладено економіко-соціологічне розуміння інноваційного розвитку і соціального потенціалу ІРЕ; проведено порівняльний аналіз української економіки в сучасному світі; оцінено (за 5-бальною шкалою) рівень соціального потенціалу ІРЕ України та її структурних складових: соціально-політичного субпотенціалу (1,7), соціально-економічного (2,1), інституційного (2,0), соціокультурного (2,7), освітнього (2,9) та наукового (2,9); розкрито головні соціальні бар’єри і проблеми на шляху реалізації ІРЕ країни, а також представлено результати вперше проведеного в Україні опитування керівників підприємств та організацій нанотехнологічного сектору країни [Соціальний потенціал, 2014].

² Було зупинено реалізацію низки Законів України: “Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки”, “Про загальнодержавну комплексну програму високих наукомістких технологій”, “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні”, “Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків”. Стимується реалізація Законів України “Про наукові парки” та “Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій”. Скасовано більшість державних цільових науково-технічних програм, у тому числі щодо розвитку інноваційної інфраструктури.

патентування і продовжує зростати¹. Слід наголосити, що західні економічно розвинені країни завжди були зацікавлені у привласненні кращих досягнень нашої науки й усуненні потенційних конкурентів на пострадянському просторі².

І хоча в Україні існує чимало закінчених інноваційних розробок, готових до організації нових наукомістких виробництв, а вітчизняними експертами напрацьовано достатньо конкретних заходів для забезпечення інноваційного розвитку, він за сучасних умов неможливий. Для цього потрібні системні інституційні, соціально-політичні та соціально-економічні зміни, подолання “жорстких” соціальних бар’єрів на шляху інноваційного розвитку (таких, як сімейно-клановий олігархічний капіталізм, чинна суспільно-політична система, значна соціально-економічна диференціація населення, низький рівень життя більшості людей, всеохопна корупція тощо), політична воля керівництва країни, конструктивна науково-технологічна політика, зацікавленість економіки в інноваційному розвитку й активна державна підтримка ІРЕ.

Динаміка валового внутрішнього продукту

1990-ті роки в історії України стали десятиріччям руйнівної редукції вітчизняної економіки. У 1994 році реальний обсяг ВВП³ порівняно з 1990-м (543 млрд дол. США) скоротився майже вдвічі (54,7%), а в 1999-му — більш ніж удвічі, сягнувши мінімальної позначки (41% від показника 1990 року) за пострадянські часи (розраховано за: [GDP, PPP, s.a.]). Темпи падіння постійно росли, досягнувши свого піку в 1994-му (23%). З 1995 року почалося поступове уповільнення темпів падіння, а у 2000-му вперше за весь період реформ було зафіксовано невелике зростання реального ВВП (див. табл.). Після 2000-го і до подій на Майдані 2013–2014 років українська економіка, за винятком періоду першої глобальної кризи, демонструвала певне зростання: середньорічні темпи росту ВВП в 2000–2007 роках становили 7,5%, обсяг виробництва промислової продукції зростав в середньому на 10% на рік (розраховано за: [Статистичний щорічник, 2010: с. 549, 553]). Однак за основними показниками розвитку народного господарства Україна так і не досягла рівня періоду напередодні реформ. Перед

¹ Найбільш активні сектори “патентної міграції” — медичні препарати, ІТ-технології (системи та обладнання), фармакологія [там само].

² Характерним прикладом є історія намірів НАТО налагодити спільне з АНТК імені О.К. Антонова виробництво перспективного українського військово-транспортного літака “АН-70” для просування на світовий ринок. Вона закінчилася вивезенням науково-технічної документації з конструювання та виробництва “АН-70” з подальшим припиненням будь-якого співробітництва з київськими літакобудівниками та використанням радянських напрацювань для створення літака “А-400М” у Західній Європі.

³ ВВП — це один із ключових кількісних показників економічного розвитку, який широко використовують у світі для аналізу не лише динаміки різноманітних соціально-економічних процесів у часі, а й для порівняльного (щодо інших країн світу) аналізу — як окремих індикаторів і в комбінації з іншими показниками.

початком глобальної кризи, у 2008-му рівень ВВП України становив 75% від рівня ВВП 1990 року. Падіння ВВП під час кризи 2008–2009 років становило 15%, що було найбільшим серед країн СНД. Пожвавлення економіки, яке почалося після глобальної кризи, швидко змінилося стагнацією 2012–2013 років. Після Майдану й раніше нестабільне суспільство поринуло у ще більш глибоку кризу, яка охопила практично всі без винятку сфери життєдіяльності людей. Суттєво постраждала вітчизняна економіка: із втратою Криму і військовими діями на Донбасі економічний потенціал країни скоротився на одну п'яту, а падіння ВВП упродовж 2013–2015 років на 16% перевершило падіння ВВП під час глобальної фінансово-економічної кризи. Невелике зростання ВВП у 2016–2018 роках навіть не досягло рівня 2010-го. У 2018-му ВВП України становив лише 64% від ВВП Радянської України 1990 року (складено за: [GDP, s.a.]). Середньорічне зростання ВВП за 10 років станом на 2018 рік становило “–2,1%”.

Аналогічно виглядає й динаміка ВВП на душу населення: спад більш як на половину в буремні 90-ті роки (у 1999-му ВВП на душу населення у країні був на рівні 43% від аналогічного показника 1990-го — 10 464 дол. США), перше зростання у 2000-му і продовження позитивного тренду до глобальної кризи 2008–2009 років, новий обвал і короткий міжкризовий період зростання у 2010–2013 роках, післямайданний обвал 2013–2015 років і зростання на 10% у 2015–2018 роках. У 2018-му ВВП на душу населення в країні досяг 78% від ВВП України 1990 року (розраховано за: [GDP per capita, s.a.]). На нашу думку, зафіксоване випереджальне зростання показника ВВП на душу населення у зіставленні з ростом ВВП країни останніх років, на жаль, зумовлене значним скороченням чисельності населення країни.

Поряд з аналізом динаміки ВВП як головного макроекономічного показника входження України до глобального капіталістичного простору також важливо всебічно визначити її місце у світі одночасно за низкою параметрів. Станом на 2018 рік Україна, за даними СБ, посідала 59 місце серед 207 країн світу за розміром ВВП [Рейтинг стран мира по уровню, s.a.]. За чисельністю населення (44,2 млн осіб) вона, за даними ООН, станом на 2017 рік посідала 32 місце серед 195 країн світу [Рейтинг стран мира по численности, s.a.], за площею — 44 місце серед 196 країн світу [Площади стран мира, s.a.] і друге, після Росії, серед країн Європи [Страны Европы, s.a.]. Таким чином, місце України в глобальній соціально-економічній системі координат за розміром ВВП є значно нижчим, ніж її людський і територіальний потенціал.

За всієї важливості рівня ВВП його необхідно розглядати в комплексі з іншими показниками розвитку й добробуту країни, обов'язково враховуючи розподіл цього “економічного пирога” між різними верствами населення. Більш показовим з огляду на добробут людей є, звичайно, досягнутий у країні рівень ВВП на душу населення. Україна за рівнем валового національного доходу (ВНД, який незначно відрізняється від ВВП за розміром) станом на 2018 рік, за даними СБ, посідала 141 місце серед 198 країн світу після Молдови, Вануату та Єгипту. 142 місце за цим показником посідала Папуа Нова Гвінея [Рейтинг стран мира по уровню, s.a.].

Хоча індекс ВНД/ВВП на душу населення є одним із базових у міжнародній статистиці для аналізу рівня життя, він дає лише приблизне уявлення про добробут населення, оскільки не враховує низку важливих моментів¹. Як свідчить американський соціолог, автор нещодавно виданої чотиритомної фундаментальної праці “Джерела соціальної влади” М. Ман, у нинішній період глобалізації “більшість людей віддають перевагу довголіттю, а не високим показникам ВВП, тому що для того, щоб скористатися перевагами більш високого ВВП, треба ще дожити до того часу, коли вони стануть доступними!” [Манн, 2018: с. 307].

За методологією СБ, Україна належить до групи країн із середнім рівнем доходу на душу населення. Для порівняння: середній показник ВВП на душу населення серед країн — членів ОЕСР 2018 року дорівнював 40 537 дол. США, серед країн ЄС — 37 798 дол. США [GDP per capita, s.a.]. В результаті майже 30-річних неоліберальних експериментів Україна стала найбіднішою країною Європи за розміром ВВП на душу населення [Обух, 2018].

Зайнятість

Чисельність зайнятих різними видами економічної діяльності в Україні скоротилася за роки ринкових трансформацій більш ніж на третину (на 35,6%, з 25 419,1 тис. осіб у 1990-му до 16 360,9 тис. осіб у 2018-му) [Статистичний щорічник, 2013: с. 344; Статистичний щорічник, 2019: с. 50]. Суттєве зменшення кількості зайнятих у 1990-ті роки та поступове збільшення у 2002–2008 роках відповідали зазначеним вище загальним трендам економічного розвитку країни, так само як і спад та підйом чисельності зайнятих під час і після глобальної кризи 2008–2009 років (див. табл.). Зафіксоване значне, на 21%, скорочення чисельності зайнятих в Україні впродовж 2013–2017 років є не лише результатом зменшення економічного потенціалу країни внаслідок втрати Криму та подій на Донбасі, а й, значною мірою, результатом деструктивної соціально-економічної політики української влади. Зменшення частки зайнятих економічною діяльністю тільки за чотири постмайданних роки дорівнювало і навіть дещо перевищило зменшення цього показника за двадцять з гаком попередніх років трансформаційних змін. Нестабільний же тренд деякого зростання кількості зайнятих у 2018–2019 роках, на жаль, в одну мить перервала пандемія COVID-19, поставивши країну перед численними новими викликами.

Крім скорочення чисельності зайнятих за період входження України до глобального економічного простору в царині праці відбулися суттєві зміни: значно зросла нестабільність зайнятості, поширилися нестандартні та не-

¹ Він не показує, наскільки рівномірно розподіляються доходи між громадянами країни, не враховує ні доходи від тіньової економіки, ні неоплачувану роботу (в домашньому господарстві або на громадських засадах), ні шкоду, завдану виробництвом навколишньому середовищу. Понад те, цей показник може зростати від виробництва як корисних для суспільства продуктів і послуг, так і вкрай шкідливих (таких як алкоголь, зброя тощо).

формальні її різновиди, посилилась нерівність в оплаті праці, що призвело до феномену “працюючих бідних”. Високий ступінь поширення нестандартної зайнятості (НСЗ) в українському суспільстві (яка, за нашими розрахунками, охоплює від майже половини (44%) до більшості (56%) зайнятих у вітчизняній економіці) дає підстави говорити про “узвичаєння” цього явища і перетворення на “стандартну” форму. Сама група НСЗ вельми неоднорідна. Так, самозайнятість як різновид НСЗ суттєво відрізняється від інших її видів. Для самозайнятих характерні не тільки більш високі показники доходів і матеріального забезпечення, а й краще соціальне самопочуття за низкою параметрів. Взагалі самозайняті мають сьогодні кращі позиції та можливості в нашому суспільстві, наймані працівники стандартної зайнятості — дещо гірші, а наймані працівники НСЗ — найгірші ¹.

На засадах укладання письмового трудового договору на основній роботі, за даними соціологічного опитування 2019 року, працює три чверті (74%) зайнятих в Україні, кожний четвертий (26%) — за усною домовленістю, тобто на засадах неформальної/тіньової зайнятості² (за даними офіційної статистики, неформальною зайнятістю у 2017 році було охоплено 22,9% зайнятого населення) [Економічна активність, 2018: с. 114]. Усні домовленості поширені більше серед тих, хто працює на кількох роботах. Серед тих, хто має одну оплачувану роботу, три чверті (75%) працюють за письмовим трудовим договором, чверть — за усною домовленістю. Серед зайнятих на кількох роботах за письмовим договором працюють дві третини (66%), за усною домовленістю — третина (34%). Серед зайнятих на нестандартних умовах взагалі переважають неформальні засади: серед нестандартно зайнятих найманих працівників 59% працюють за усною домовленістю, без письмово оформленого трудового договору, серед самозайнятих — ще більше, 65%. Четверо з десяти зайнятих (постійно або періодично) працюють понаднормово, більш як 40 годин на тиждень, кожний десятий — неповний робочий тиждень, а 6% респондентів, що мають роботу, працюють за викликом впродовж окремих годин, необхідних для її виконання.

За даними соціологічного моніторингу, в Україні наростає кумулятивне погіршення гарантій зайнятості людей (див. табл.). Громадянам важко знайти за місцем свого проживання гідну роботу із достатнім заробітком. Кожному другому респондентові важко отримати роботу за своєю кваліфікацією. Складності щодо працевлаштування переважають навіть за умов пошуку хоч якоїсь роботи, хоча робота без достатнього заробітку є сумнівним надбанням. Попри підйоми та спади щодо складності працевлаштування на будь-яку роботу за місцем проживання, частка респондентів, яким це зроби-

¹ Детальніше з методологією розрахунків та особливостями НСЗ в українському суспільстві за даними соціологічного моніторингу 2019 року можна ознайомитися у статті: [Петрушина, 2019: с. 110–121].

² За підрахунками українських дослідників проблем зайнятості та ринку праці В. Костриці та Т. Бурлай, податкові реформи 2010–2011 років знищили можливості офіційної зайнятості в малому та середньому бізнесі для майже 3,0 млн осіб в Україні, а нещодавні фіскальні реформи призвели до втрати у 2019-му роботи для 1,9 млн підприємців і найманих працівників [Костриця, 2020: с. 103].

ти важко, постійно суттєво переважає (зокрема у 2020-му 48% проти 27%). Хоча напруженість на ринку праці за останні п'ять років, за оцінками громадян, дещо зменшилася, ситуація залишається критичною. Знайти легко хоч якусь роботу може тільки кожен третій-четвертий мешканець країни, а роботу із достатнім заробітком — менш як один з десяти.

Брак робочих місць із гідною заробітною платою за місцем проживання громадян стимулює зростання трудової міграції. Тільки останніми роками чисельність громадян, налаштованих на роботу за кордоном, зросла втричі: з 5% у 2012-му до 15% у 2018-му¹. У 2020-му, незважаючи на пандемію, 12% опитаних зазначили, що збираються у найближчий рік поїхати на тимчасові заробітки за кордон. Сама по собі міжнародна трудова міграція є об'єктивним проявом ЕГ, співвідношення “плюсів” і “мінусів” якої залежить від низки чинників, насамперед від місця і ролі країни у світовому поділі праці та від конкурентоспроможності її економіки. На жаль, Україна сьогодні не витримує конкуренції з економічно й індустріально розвиненими країнами на правах рівноправного партнера й дедалі більше стає постачальником для них не лише сировини, а й свого головного ресурсу — кваліфікованої робочої сили. За експертними оцінками, вплив працівників за кордон сягає від 4 до 10 млн осіб [Костриця, Бурлай, 2020: с. 102]. Зарубіжні заробітки стали вагомою дохідною статтею бюджетів українських домогосподарств. За оцінками майже половини респондентів (46%), у тих сім'ях їхніх знайомих, члени яких працюють за кордоном, зарубіжні заробітки становлять більш як 50% сімейного бюджету, а на думку третини опитаних (36%) — від 20% до 50%². Незважаючи на низку позитивних наслідків міжнародної трудової міграції (зниження напруги на національному ринку праці; підтримка матеріального становища домогосподарств, що отримують грошові перекази від родичів з-за кордону; стимулювання міжнародного співробітництва тощо), в нашому суспільстві у порівняльному контексті “плюсів” і “мінусів” українського гастарбайтерства і в короткостроковому, і в довгостроковому вимірі переважають негативи. Вітчизняна економіка і бізнес вже сьогодні відчувають дефіцит висококваліфікованих робітників і фахівців із низки спеціальностей. Знижується якість наявних трудових ресурсів. Слабшає соціальний потенціал розвитку економіки. Збільшується чисельність українських сімей на чолі з одним із батьків з усіма негативними наслідками цього соціального явища. А зростання міграційних настроїв, особливо серед молоді, взагалі становить серйозну загрозу життєздатності країни.

Як стверджують українські вчені В. Костриця і Т. Бурлай, “внаслідок дилетантсько-популістських підходів у вітчизняній політиці зайнятості в країні сформовано серйозні ризики втрати існуючих робочих місць, скорочення рівня зайнятості, зростання рівня бідності, дискримінації та нерівності українських громадян в доступі до освіти та гідної зайнятості, неза-

¹ Ознайомитися з даними соціологічного моніторингу щодо динаміки трудової міграції можна у статті: [Петрушина, 2018: с. 172–178].

² За даними СБ, у 2018-му заробітчани перевели в Україну 14 млрд дол., що більш ніж втричі перевищує за обсягом всю ухвалену наприкінці 2018 року кредитну програму МВФ [В 2018 году, 2019] і становить 11,4% ВВП України [Лібанова, 2019: с. 18].

лежно від віку або статі, стану здоров'я, що глибоко суперечить міжнародним зобов'язанням України, які визначені ратифікованими нею конвенціями МОП" [Костриця, Бурлай, 2020: с. 102]. На їх думку, ринок праці України впродовж останніх 10–15 років “стає дедалі більш відсталим (як за якістю його інститутів, так і за параметрами якості робочих місць, зайнятості, продуктивності праці, технічного оснащення), фактично демонструючи тенденцію деградації під час нових, лише “паперових” реформ” [там само, с. 99–100].

Пандемія коронавірусу (як тригер нової глобальної кризи) матиме серйозні наслідки і для вітчизняної економіки, зокрема для ринку праці та сфери зайнятості. Вона вже спричинила скорочення кількості українських трудових мігрантів, а відповідно, і надходжень до сімейних бюджетів наших співвітчизників. Через масові звільнення з роботи, відсутність транспортного сполучення, закриття/зупинки на невизначений період роботи підприємств/організацій тощо стрімко зростає рівень безробіття. Якщо до початку епідемії на десять українських громадян, що мали оплачувану роботу, припадало, за даними і соціологічного моніторингу, і національної статистики, близько одного(-їєї) безробітного(-ої), то, за прогнозами НБУ, цього року рівень безробіття буде вимірюватися двозначними відсотками. За оцінками Торгово-промислової палати України, він уже сьогодні сягає 13,7–15,4%, що є найвищим показником за останні 15 років [Нечипоренко, 2020].

Доходи і добробут населення

Динаміка доходів українських громадян віддзеркалює загальноекономічні тренди зростання/падіння ВВП/ВВП на душу населення. Статистичні показники середньої заробітної плати та пенсій почали зростати після 2000 року, коли вперше після безпрецедентного обвалу ВВП, пов'язаного з ринковими трансформаціями, було зафіксовано його поступове підвищення (див. табл.). Друге підвищення зарплат та пенсій відбулося у 2010–2013 роках, між глобальною фінансово-економічною кризою і внутрішньою кризою, що розпочалася після відомих подій 2013–2014 років. У 2018 і 2019 роках ми спостерігали третє за весь час капіталізації української економіки зростання зарплат та пенсій. Якщо середня зарплата у 2019-му майже досягла рівня 2013-го, то пенсії наших співвітчизників стали після останнього економічного спаду і так званої пенсійної реформи набагато нижчими не лише щодо вже досягнутого впродовж останнього десятиріччя рівня 2013 року (61%), а й навіть щодо післякризового 2010-го (84%). Аналогічну динаміку доходів населення ми отримали і за даними соціологічного моніторингу, який дає змогу відстежувати зміни як зарплат (пенсій, стипендій) громадян, так і сукупного доходу на одного члена сім'ї (див. табл.).

Слід підкреслити, що рівень зарплат у сучасній Україні є найнижчим серед усіх європейських країн. Останнє місце Україна посідає і за купівельною спроможністю на душу населення. Якщо українці, за даними дослідницької компанії GfK, станом на 2019-й витрачали в середньому 1830 євро на рік, то європейці, після сплати обов'язкових платежів, мають у середньому 14 739 євро на людину на рік [GfK, 2019]. Споживчий кошик пересічного

українця за своєю структурою і вартістю є абсолютно незрівнянним зі споживчим кошиком у європейських державах. Для інформації: у споживчому кошику, розрахованому Кабміном України в жовтні 2016 року, вже після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, для працездатного українця передбачено споживання 2 кг сала на рік (тобто 5,5 г на добу), придбання однієї пари брюк на чотири роки для чоловіка, що працює, та однієї спідниці на чотири роки для жінки, що працює, однієї подушки на 15 років, одного махрового рушника на шість років, 30 таблеток активованого вугілля на рік, 20 таблеток антигістамінного засобу “лоратадин” на рік тощо [Набори продуктів, 2016]. В Україні з 1 липня 2019 року прожитковий мінімум для працездатних осіб було встановлено на рівні 2007 грн, мінімальну зарплату — на рівні 4173 грн [Закон України, 2018], а мінімальна пенсія в цей час становила 1564 грн на місяць [Петрів, 2019]. Купівельна спроможність за цих соціальних стандартів не потребує коментарів.

На тлі вкрай низьких зарплат і пенсій (не виправдано низьких в економічному сенсі і злочинно, неприпустимо низьких у морально-етичному аспекті в контексті реальної диференціації зарплат і пенсій у країні) політика багатократного (більш ніж у 10 разів!) підвищення тарифів на послуги ЖКГ, крок за кроком впроваджувана в Україні з 2014 року, стала непосильним тягарем для більшості населення. Суттєве збільшення тарифів на централізоване опалення (що, на нашу думку, не є обґрунтованим ні з економічної, ні з технічної точки зору), постачання гарячої води тощо за останні роки відбувалося внаслідок беззаперечної згоди українських можновладців з вимогами МВФ щодо надання кредитів. На перших етапах реформи енергетичного сектору владі вдалося через механізм поступового підвищення тарифів і субсидіювання значної частки населення стримати потенційні протести проти цих дій, попри те, що вони суттєво знизили добробут переважної більшості українців. У 2017-му, за даними щорічного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України ($N = 1800$), тільки на такі базові потреби, як харчування і житло, пересічні українські сім'ї витрачали в середньому 84% свого сімейного доходу, зокрема 48% — на харчування і 36% — на оплату комунальних послуг в опалювальний сезон¹. Загалом же більшість українських сімей (65%) на задоволення своїх первинних потреб на харчування і житло (оплату комунальних послуг в опалювальний сезон) сьогодні витрачають від 75% до 100% сукупного місячного доходу. Кожна друга українська сім'я (56%), за даними цього ж опитування, витрачає на харчування половину сукупного місячного доходу, а кожна п'ята (19%) — від третини до половини. Незважаючи на таку ситуацію, з метою отримання нового кредиту влада України з готовністю бере на себе нові зобов'язання перед МВФ не тільки щодо подальшого підвищення тарифів, а й щодо скасування з початку 2020 року “схеми, що дозволяла здійснювати оплату рахунків за опалення протя-

¹ Такі ж дані отримано і в 2019-му за результатами Всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного соціологічною компанією “Research&Branding Group” ($N = 2001$): *середня українська сім'я витрачала на оплату комунальних послуг в опалювальний сезон 38% загального сімейного бюджету, що значно перевищує відсоток витрат за даною позицією в інших країнах Європи.*

гом 12 місяців домогосподарствам, які не отримують субсидії”, а також погоджується “додатково скорочувати соціальні норми для обчислення субсидій на житлово-комунальні послуги” [Україна: Меморандум, 2018: с. 8].

З метою скорочення дефіциту бюджету, на чому постійно наполягає МВФ, в Україні поряд зі зведенням до мінімуму державної допомоги населенню в оплаті послуг ЖКГ проводилися певні реформи в медичній та пенсійній сферах. Перша призвела до зменшення доступності медичних послуг (разом із падінням їхньої якості), особливо для соціально вразливих груп населення. Друга, націлена на підвищення пенсійного віку і перехід до накопичувальної пенсійної системи, за умов низьких зарплат більшості працівників, значної тіньової зайнятості та нестабільності банківської системи країни становить на даний момент радше механізм чергового вилучення грошей у населення обманним шляхом. Слід зазначити, що останнім часом навіть експерти МВФ відмовилися від планів щодо введення накопичувальної пенсійної системи в Україні, насамперед через відсутність стабільних фінансових інститутів.

Крім виявлення загальних трендів зростання/падіння доходів громадян принципово важливо знати й аналізувати реальний розподіл зарплат і пенсій між різними верствами населення. Що ж криється за середніми показниками пенсій, заробітних плат і середньодушових доходів населення?

За даними Пенсійного Фонду України, на початок 2019 року кожний другий український пенсіонер (із 11,5 млн) отримував пенсію розміром до 2000 грн (19% — до 1500 тис. грн, 33% — від 1500 до 2000 грн), 35% — від 2000 до 4000 грн, 12% — від 4000 до 10 000 тис. грн і лишень 1% — понад 10 тис. грн. Серед пенсіонерів, які отримували пенсію, меншу за мінімальну, 50 тис. отримували від 800 до 1000 грн, а 25 тис. — навіть менш як 800 грн [Звіт, 2019]. На жаль, ніяких змін на краще у пенсійному забезпеченні наших громадян у 2019–2020 роках не відбулося.

За даними моніторингу Інституту соціології НАН України 2019 року, працівники отримували такі зарплати: 22% — нижчу за мінімальну заробітну плату, 43% — від одного до двох розмірів мінімальної заробітної плати, 13% — від двох до трьох, 9% — більшу за потрібний мінімальний розмір [Толстих, 2019: с. 264]. Підкреслимо, що офіційно встановлені розміри прожиткового мінімуму й заробітної плати не відповідають ані реальній вартості життя, ані уявленням самих працівників про розмір необхідних для виживання коштів: “середнє значення розміру доходу, який, на думку респондентів, відповідав би прожитковому мінімуму, становило 8735,2 грн на особу на місяць і, отже, в 4,5 раза перевищувало розмір прожиткового мінімуму, законодавчо встановленого для населення загалом, ... і в 2,1 раза — законодавчо встановлений розмір мінімальної заробітної плати” [там само]. Щодо реального стану добробуту українських домогосподарств вельми показовим є аналіз сукупного доходу на одного члена сім’ї. В сім’ях переважної більшості громадян (від 66% до 78% за 2013–2018 роки) цей показник був меншим за подвійний розмір офіційно встановленого прожиткового мінімуму, а у понад третини (від 32% до 42%) — меншим за прожитковий мінімум.

Створена олігархічно-капіталістична система господарювання призвела до усталення в країні тренду постійного зниження життєвого рівня більшості населення, про що свідчать також оцінки респондентів стосовно змін матеріальних умов існування їхніх сімей упродовж 1994–2018 років. Проте міра погіршення варіювала в часі й коливалася відповідно до загальноекономічної ситуації у країні (див. табл.). Попри фіксацію як зростання, так і зниження відсотків громадян, що зазначали погіршення матеріальних умов своїх сімей, вочевидь кумулятивне наростання погіршення їхнього добробуту. Збідніння своїх сімей визнавали від чотирьох (у найбільш благополучні в країні роки) до восьми (у найбільш скрутні роки) з кожних десяти опитаних громадян¹. В умовах нинішньої пандемії й відсутності адекватної підтримки з боку держави громадян, які її потребують, доходи населення ще більше скоротилися. За даними соціологічного моніторингу, середній розмір доходів респондентів (зарплат, пенсій тощо) за місяць, що передувало опитуванню, зменшився у 2020 році порівняно з 2019 роком з 223 до 200 дол. США, а сукупний дохід на одного члена сім'ї, відповідно, – з 191 до 172 дол. США.

За даними опитування 2020 року, матеріальний стан 76% населення України підтверджує поширення феномену виживання на переважну більшість українських громадян: загалом на прожиття вистачає 39% опитаних, третині (33%) населення коштів вистачає лише на продукти харчування, 4% громадян інколи голодують і жебракують. Більш ніж кожен четвертий респондент (28%) вказав на відсутність можливості купувати найнеобхідніші продукти. Вистачає сьогодні на все необхідне, але без можливості робити заощадження одній п'ятій (19%) населення, і тільки 5% роблять заощадження. А живуть у повному достатку всього 7 із 1800 опитаних громадян (0,4% населення).

На жаль, негативні зміни із року в рік наростали й у вітчизняній системі медичного обслуговування (див. табл.). Четверо з десяти респондентів (46%) у 2020-му зазначили, що їм не вистачає необхідної медичної допомоги (для порівняння: ті, кому вистачає, становлять 20% опитаних). За останні десятиріччя система охорони здоров'я в Україні стала вкрай розбалансованою, критично недофінансованою і сильно диференційованою. Відплив кваліфікованих лікарів і середнього медичного персоналу через низьку оплату їхньої праці в нашій країні за кордон у поєднанні з катастрофічним падінням якості підготовки фахівців у вітчизняних медичних університетах вже сьогодні утворюють реальну загрозу національній безпеці країни в сенсі збереження найголовнішого – здоров'я її громадян. Співіснування вельми обмежених нині у своїх можливостях закладів державної медицини (із вкоріненою паралельною нелегальною/тіньовою системою розрахунків пацієнтів за медичні послуги) і розгалуженої мережі приватних медичних за-

¹ Для інформації: порівнюючи життя сім'ї в різні періоди, жителі України у 2017 році найбільш негативно оцінили саме сьогодні (3,8 бала за 10-бальну шкалою, де 1 означає “дуже погано”, 10 – “дуже добре”), а найбільш позитивно – радянський період (7,1 бала). Життя сім'ї п'ять років тому (від дати опитування, тобто у 2012-му) громадяни України оцінили на 6,2 бала.

кладів (з добре організованою системою надання медичних послуг за високими комерційними цінами) робить якісну медицину за умов малозабезпеченості більшості населення фактично недосяжною для пересічних українців. А запущена колишнім в.о. міністра охорони здоров'я, громадянкою США У. Супрун реформа медичної сфери¹, за оцінками вітчизняних лікарів та експертів, є руйнівною для української системи охорони здоров'я. Нові виклики, спричинені пандемією коронавірусу, змусили навіть недавніх прихильників цієї реформи з владних структур визнати її необґрунтованість і необхідність перегляду.

Соціально-економічна нерівність

Попри запевняння з боку апологетів капіталістичної глобалізації у її вигідності для всіх країн і народів остання призводить до поширення соціально-економічної нерівності у всіх регіонах світу. За даними британської організації “Oxfam”, найбагатшому 1% населення світу в наш час належить 82% глобального багатства, а бідна половина людства не має ніякого багатства [Richest One Percent, 2018]. Розрив між багатими і бідними за умов ЄІ постійно зростає. Згідно з міжнародним опитуванням, що репрезентує думки 3,9 млрд, або 53% населення планети, “по всьому світу майже троє з чотирьох людей (74%) стурбовані зростанням нерівності між найбагатшим 1% та рештою населення” [International Trade Union Confederation, 2017: p. 10]. Така значна соціально-економічна диференціація стала наслідком інституційного устрою більшості країн сучасного світу, підґрунтя якого становить капіталістична приватна власність. Остання породжує диференціацію соціально-економічного статусу людей за критерієм наявності/відсутності у них власності на засоби виробництва. Саме відмінність статусів власника і найманого працівника визначає нерівність людей щодо багатства й доходів. Для найманих працівників, головним джерелом доходу яких є заробітна плата, ключовим видом нерівності у сфері праці є нерівність в оплаті та інших умовах роботи. Наприклад, у США вищі посадові особи в компаніях за трохи більш як один робочий день заробляють більше, ніж простий робітник за рік [Richest One Percent, 2018]. Соціальне табло (аналітичний інструмент Європейської комісії) також свідчить, що доходи в Європі розподіляються вкрай нерівномірно: у 2016 році 20% найбагатших домогосподарств заробляли у 5 разів більше, ніж найбідніші 20% [Monitoring, s.a.].

В Україні ж, найбіднішій країні Європи зарплати топ-керівників окремих державних компаній не просто зашкалюють порівняно із зарплатами більшості населення, а є кричущим прикладом людської деградації та аморальності влади: у 2016-му зарплата керівника “Укрзалізниці”, польського менеджера В. Балчуна становила 125 тис. дол. США на місяць; голови правління “Укрнафти”, британця М. Ролінза — 41,5 тис. дол. США на місяць; голови правління “Укргазвидобування” О. Прохоренка (разом зі що-

¹ Реформа медичної сфери У. Супрун за її самооцінкою була спрямована на знищення радянської системи охорони здоров'я і переведення її на рейки надання медичних послуг за західним взірцем.

місячною премією та надбавками за інтенсивність праці й роботу із секретними документами — близько 37 тис. дол. США на місяць) [\$125 тисяч в місяць, 2016]. У цей час середня зарплата в Україні становила менш як 200 дол. США на місяць, а мінімальна — 59 дол. США [Как менялась, s.a.].

Аналіз доходів керівників окремих державних підприємств за даними їхніх декларацій, поданих до Національного агентства з питань запобігання корупції, підтвердив значні диспропорції в оплаті праці. Так, керівник НАК “Нафтогаз України” отримує сьогодні більш як 1 млн грн на місяць, ДК “Укроборонпром” та ПАТ “Укрзалізниця” — понад 500 та 300 тис. грн відповідно. Керівники Одеського припортового заводу, Південного машинобудівного заводу та Київського метрополітену мають зарплати в діапазоні від 30 до 50 тис. грн. Зарплата глави НАК “Нафтогаз України” перевищує середньомісячний рівень по країні у 136 разів, при цьому контрактом додатково передбачено нарахування щомісячної премії на умовах та в розмірі, визначених колективним договором цієї компанії. Для керівників “Укроборонпрому” та “Укрзалізниці” це перевищення становить, відповідно, 70 та 45 разів, а для керівників інших зазначених державних підприємств — від 4,0 до 6,7 раза [Мазярчук, 2019: с. 185].

Україна за нерівністю утримує пальму першості: ще 2012 року вона посіла перше місце у світі за кількістю мільярдерів на 100 млрд дол. ВВП, випередивши в цьому сенсі Швейцарію майже у два рази, США, Бразилію, Індію — більш ніж у два рази, Велику Британію — більше ніж у три рази [Гриценко, 2016]. Як свідчать експерти Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, різниця між статками найбагатших та найбідніших 10% населення в Україні становить 40 та більше разів [Лібанова, 2012: с. 13]. На думку експертів Інституту економіки та прогнозування НАН України, дохід 10% найбагатших людей в Україні перевищує дохід 10% найбідніших громадян у 30–50 разів [Балакірева, 2011: с. 24]. У світовій практиці вважається, що перевищення доходів 10% найбагатших над доходами 10% найбідніших громадян у 10 разів є гранично-критичним і призводить до антагонізації соціальної структури [Осипов, 2009: с. 185]. В Україні цей показник в кілька разів більший, що може призвести до соціальних потрясінь із непередбачуваними наслідками. Слід наголосити, що офіційний індикатор нерівності — статистичний показник Джині — в Україні є не просто низьким, а найнижчим в Європі, однак це не відповідає українським реаліям і ставить на порядок денний перегляд чинної системи збирання даних і методики розрахунків.

Для уявлення повноцінної картини нерівності в Україні важливо експертні та статистичні дані доповнити суб’єктивними показниками її сприйняття українськими громадянами. Так, за даними першого всеукраїнського опитування робітників, проведеного Інститутом соціології НАН України (2013, $N = 1800$), переважна більшість респондентів (71%) вважали свої зарплати нижчими за відповідні їхнім реальним затратам праці, а кожний третій (34%) — значно нижчими. За даними дослідження умов праці українців, проведеного соціологічною групою “Рейтинг” (2016, $N = 1580$), думки українських громадян розділилися порівну: майже половина респондентів (46%) вважали, що винагороди за їхню працю на роботі (зарплата, бонуси,

службове підвищення) не залежать від зусиль і продуктивності; така ж частка (47%) респондентів зазначили протилежне [Оцінка умов праці, 2017]. Згідно з результатами національного опитування “Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством”, проведеного Соціологічною асоціацією України (2017, $N = 2046$), переважна більшість громадян (85%) оцінюють свою зарплату як таку, що не відповідає їхнім трудовим зусиллям і кваліфікації. При цьому більшість дорослого населення країни вважає отримання окремими категоріями працівників/службовців зарплати, що перевищує 100 тис. грн на місяць, невинуватим. Навіть якщо людина має рідкісні таланти чи особливі заслуги перед країною, а її посада передбачає надто інтенсивну, важку роботу, дуже високий рівень відповідальності чи професійної кваліфікації, від 66% до 71% українських громадян такий занадто високий рівень зарплати вважають невинуватим.

Коли відсутні можливості гідного працевлаштування, працівники змушені заради виживання погоджуватися на будь-які умови роботи, що призводить, як правило, до надмірно тривалого робочого часу і перенапруження людських сил. Цьому сприяє також розширення глобальних виробничих ланцюжків в рамках діяльності транснаціональних корпорацій — драйверів сучасної ЕІ. Як виявило case-study умов та оплати праці у виробництві брендового одягу в Україні, проведене у 2016–2017 роках (51 інтерв'ю з робітницями восьми фабрик у семи областях України), ці умови близькі до класичних потюгінних цехів у країнах периферії. Влітку за екстремальної температури (яка може сягати 40 градусів за Цельсієм) їм доводиться працювати по 10–12 годин на день, шість днів на тиждень. В окремих випадках працівниці змушені залишатися на робочих місцях до ранку або брати роботу додому, щоб встигнути виконати замовлення вчасно. Критично низька оплата праці робітниць на тлі надвисоких прибутків власників бізнесу посилює відчуття крайньої несправедливості (оплати), адже зарплата працівників становить близько 0,5–3% від фінальної ціни брендової продукції [Дутчак, 2017: с. 86–93].

Крім негативного впливу на добробут, здоров'я, життєві можливості та соціальне самопочуття працюючих низькі заробітки більшості найманих працівників призводять до обмеження зростання української економіки, оскільки “гідна робота, гідна оплата є життєздатним джерелом успішної економіки” [Reward Work, 2018: р. 35]. Несправедливість в оплаті праці не тільки суттєво погіршує становище робітників у всьому світі, а й робить їх заручниками кризових ситуацій. Сьогоднішня пандемія Covid-19 слугує спусковим гачком для подальшого падіння їхніх доходів та ескалації нерівності [World Employment, 2019: р. 6; ILO Monitor, 2020]. Програма виходу України зі стану соціально-економічної кризи обов'язково має включати заходи щодо забезпечення гідної зарплати найманих працівників як необхідну умову збільшення платоспроможного попиту і пов'язаного з ним зростання вітчизняної економіки. Зрештою це сприятиме зменшенню соціальної несправедливості та збільшенню соціально-економічної рівності в країні.

Боргова і зовнішня залежність

У межах аналізу зовнішнього боргу України як одного з головних вимірів її залучення до глобального економічного простору треба зазначити, що останній складається з прямого державного боргу і боргу за позиками, наданими під гарантії Кабінету Міністрів України. Станом на 31 березня 2020 року державний та гарантований державою борг України становив 2255,6 млрд грн, або 80,4 млрд дол. США, в тому числі: зовнішній борг — 1387,8 млрд грн, або 49,5 млрд дол. США; внутрішній борг — 867,8 млрд грн, або 30,9 млрд дол. США (відповідно 61,5% та 38,5% від загальної суми державного та гарантованого державою боргу) [Інформаційна довідка, 2020]. Обсяг валового зовнішнього боргу України скоротився з початку 2020 року на кінець I кварталу на 1,4 млрд дол. США — з 121,7 млрд дол. США до 120,3 млрд дол. США (з 78,6% до 76,0% від ВВП). Зовнішній борг державного сектору зменшився на 0,3 млрд дол. США, до 51,5 млрд дол. США (32,6% від ВВП), а приватного — на 1,1 млрд дол. США, до 68,8 млрд дол. США (43,4% від ВВП) [Зовнішній борг, 2020]. Зрозуміло, що повернення зовнішніх боргів іноземним кредиторам такими повільними темпами робить Україну на довгі роки заручником глобальних “господарів грошей”.

Значна частка державної зовнішньої заборгованості складається з позик, одержаних Україною від МВФ, СБ та інших міжнародних фінансових організацій. Станом на 31.03.2020 р. цей борг дорівнював 22,6 млрд дол. США [Державний та гарантований державою борг, 2020]. Найбільшим кредитором серед міжнародних фінансових установ є МВФ. За даними заступника голови НБУ О. Чурія, сумарний борг України перед МВФ станом на початок 2018 року становив 12,1 млрд дол. США [Україна заборгувала, 2018].

Зазначимо, що “історія нової України починалася при повній відсутності боргів. Але таке становище тривало недовго. Вже в 1993 році державний борг сягнув позначки 3,3 млрд доларів США. А далі — більше” [Збітнев, Сенченко, 2003: с. 213]. Це “більше” вилилося в затягування “боргового зашморгу” на шії України зарубіжними кредиторами, перш за все, з Вашингтона, у якого “є свій “гаманець” під назвою Міжнародний валютний фонд, котрий реагує тільки на команди з казначейства і державного департаменту США” [Катасонов, 2015: с. 220]. Через беззаперечну згоду української влади з усіма вимогами наших “стратегічних партнерів”, насамперед США, держава швидко перетворилася із “суб’єкта” світової політики в типовий “об’єкт” американізації з неприхованою метою її колонізації.

Значна частка зовнішніх позик України (динаміку яких подано у таблиці) була призначена для реформування її економіки під егідою МВФ. Але жодний з українських урядів не звітував перед платниками податків про використання взятих у борг грошей з метою підвищення ефективності національної економіки. Остання ж майже за 30 років блукання шляхами “транзитології”, як ми вже зазначали, навіть не змогла досягти рівня ВВП на душу населення, який був в УРСР в 1990-му. В цьому немає нічого дивного, оскільки МВФ зацікавлений не в підвищенні конкурентоспроможності “перехідних” країн, а у знищенні усіх потенційних конкурентів США та забезпеченні умов для експлуатації ресурсів “нових ринкових держав” в інтересах “золотого мільярда” планети. У зв’язку з цим вітчизняний дослідник

А. Ваджра влучно характеризує діяльність МВФ: “Підсумком реалізації пакета реформ МВФ стає: знищення соціальної інфраструктури, параліч промисловості й сільського господарства (з поступовим їх руйнуванням), мільйони безробітних, масові злидні, захоплення транснаціональними фінансово-політичними групами ефективних у своєму функціонуванні (в умовах міжнародної конкуренції) підприємств і встановлення ними свого контролю над національною грошовою системою. Окрім цього, після проведення перетворень за схемами МВФ, практично кожна країна залишається з багатомільярдним зовнішнім боргом, що виріс з наданих їй Фондом кредитів” [Ваджра, 2007: с. 370].

Україна не стала винятком з наведеного вище правила. Під проводом МВФ вона стала руїною з величезними боргами, які доведеться сплачувати не тільки нинішнім, а й наступним поколінням українців. У 2020-му Україна має здійснити рекордний обсяг виплат за зовнішнім боргом. Лише зобов’язання державного сектору (уряду та центрального банку), що їх необхідно погасити цього року, становлять 5,9 млрд дол. США. Загальна сума, яку Україна має повернути МВФ цього року, становить 1,35 млрд дол. США, з них 1,07 млрд — це основна сума, а 280 млн — відсоткові платежі [Зовнішній борг, 2019]. Навесні 2020 року український уряд домігся відкриття нової програми кредитування від МВФ, погодившись з усіма надзвичайно жорсткими вимогами Фонду на шкоду національним інтересам України, включно з продажем останнього ресурсу країни — її родючих чорноземних ланів. Варто відзначити, що ці кошти в разі їх отримання підуть, як стверджують керманічі країни, на покриття значного дефіциту бюджету. Цілком ймовірно, що вони будуть також використані на виплати раніше взятих кредитів МВФ. За подальші 3 роки Україна має виплатити цій інституції 5,3 млрд дол. США. Затягування боргового зашморгу на шії України поступово нівелює надії пересічних українців на допомогу з боку закордонних “доброзичливців” і викликає дедалі більше розчарування у співробітництві з МВФ. За даними Інституту соціології НАН України, у 2018 році “радіше негативно” до співпраці з Фондом ставилися 37% громадян, у 2020-му — 40%. За даними КМІС, в червні 2020-го 61% українських громадян вважали, що “зараз краще не співпрацювати з МВФ і не одержувати нові кредити” [Большинство украинцев, 2020]¹.

Зіткнувшись із труднощами щодо погашення зовнішнього боргу в 2014 році, уряд А. Яценюка доручив розв’язання цієї проблеми, міністрові фінансів України Н. Ярецько (до речі, американці українського походження). Остання у 2015-му так реструктурувала його, що він став непосильним тягарем для України. Згідно з заявою Н. Ярецько, вона домоглася списання близько 3,6 млрд дол. боргу, а також перенесення термінів виплати решти заборгованості (близько 15 млрд дол.) на 2019–2027 роки. Насправді ставка виплат за залишком боргу в 15 млрд дол. була підвищена з 7,22% до 7,75%. А на 3,2 млрд дол. з 3,6 млрд начебто списаного боргу було випущено нові цінні папери, розмір виплат за якими був прив’язаний до динаміки зростан-

¹ Детальніше з динамікою ставлення громадян до співпраці України з МВФ у 2000–2018 роках можна ознайомитися у статті: [Арсеєнко, Буткалюк, 2019].

ня ВВП. Це означало, що до 2040 року за умов темпів росту до 3% ВВП виплати зовсім не здійснюються, від 3% до 4% — становлять 15% від кожного додаткового відсотка приросту ВВП, а понад 4% на рік — 40% від кожного додаткового відсотка зростання ВВП. Підписавши угоду на таких кабальних умовах, Н. Ярьсько поставила нашу країну перед жорстокою дилемою: або підтримувати зростання економіки нижче за середньосвітовий рівень і залишатися найбіднішою країною у світі, або реалізовувати стратегію зростання національної економіки та сплачувати кредиторам жажливі відсотки. Через півтора року після реструктуризації зовнішнього боргу Н. Ярьсько повернулася до США, а Україна залишилася, за оцінками вітчизняних журналістів, із закладеною під неї “атомною бомбою”, або “міною уповільненої дії” [Шевчук, 2019; Івженко, 2019].

Накопичена величезна зовнішня заборгованість України стала вагомим важелем в руках провідних держав світу на чолі з США, що значно посилило їхній вплив на всі сфери діяльності України на внутрішній та зовнішній арені, сприяло подальшому підриву її здатності до збереження свого суверенітету і перетворенню з суб'єкта на об'єкт глобальної економіки.

Деградація української науки

Українська наука за роки незалежності зазнала катастрофічних змін: зменшилося до мізерних обсягів її фінансування (див. табл.), значно низився престиж наукової діяльності, вп'ятеро скоротилася чисельність науковців. Якщо в 1991-му сукупні витрати на дослідження і розробки становили 2,4% ВВП (що відповідало рівню найбільш інноваційних економік світу), вже в 1992-му їх було скорочено до 1,5% ВВП, у 2007-му — до 0,9% ВВП, а у 2015-му — до 0,6% ВВП [Малицький, Попович, 2016]. Останніми роками державне фінансування було зменшено до 0,18% ВВП, що становить практично одну десяту від передбаченого українським законодавством рівня (не менше як 1,7% ВВП¹). Якщо ж врахувати високий рівень тінізації української економіки, то реальна наукомісткість ВВП (частка сукупних національних витрат на НДДКР у ВВП) буде ще нижчою. Для порівняння: за даними Інституту статистики ЮНЕСКО, США витрачають на дослідження та розробки 2,8% свого ВВП, Німеччина — 2,9%, Ізраїль — 4,3% [How much, s.a.]. Абсолютні показники державного фінансування наукової сфери в Україні та в розвинених країнах світу (тим паче з огляду на розміри ВВП цих країн) взагалі не зіставні. Так, державне фінансування науки в Україні у 2015-му становило близько 5 млрд грн, або менш як 200 млн євро, що приблизно дорівнює бюджетові одного солідного західного університету [Яцків, 2016].

Вітчизняні вчені, уособлюючи собою інтелект нації, позбавлені сьогодні гідної оплати своєї праці (середньомісячна зарплата по Академії суттєво ни-

¹ Як відомо, коли частка витрат на науку менша за 0,4% ВВП, наука може виконувати лише соціокультурну функцію в суспільстві, в інтервалі від 0,4% до 0,9% ВВП — пізнавальну функцію, і тільки в разі витрат, що перевищують 0,9% ВВП, наука починає виконувати свою край важливу у XXI столітті економічну функцію [Довести пріоритетність, 2018].

жча від середньомісячної зарплати як по промисловості, так і за всіма галузями економіки). Через хронічне недофінансування наукових установ вони поступово стали інтелектуальним загоном “працюючих бідних” і змушені через безвідповідальне, непорядне ставлення держави працювати за 0,5–0,7 ставки (які до того ж встановлено на суттєво нижчому від законодавчо затвердженого рівня)¹, маючи при цьому повне робоче навантаження, оскільки справжні науковці працюють завжди набагато більше, ніж вісім годин на добу, орієнтуючись не на вищу або нижчу зарплату, а на високоякісний науковий результат. Загалом державні витрати на одного українського вченого втричі нижчі, ніж у Росії, у 18 разів нижчі, ніж у Бразилії, у 34 рази нижчі, ніж у Південній Кореї, у 70 разів нижчі, ніж у США [Грабовський, 2015]. Ці витрати є найменшими не лише серед європейських країн, а й порівняно з африканськими, які, звісно, не мають наукового потенціалу такого рівня, як в Україні. Для порівняння: щорічні витрати на одного науковця становлять у світі 190,4 тис. дол. США, у Північній Америці — 297,9 тис. дол., в ЄС — 163,4 тис. дол., в Африці — 106,1 тис. дол., в Україні — 9,3 тис. дол. [Малицький, Попович, 2016].

Не випадково “відтік мізків” за кордон став знаковим феноменом в Україні за умов ЄГ. Лише впродовж трьох років (з 2012-го до 2015-го) більш як 7000 вчених віком до 35 років залишили науку [Сененко, 2015]. Загалом кількість дослідників в Україні у розрахунку на душу населення стала в три рази нижчою, ніж у середньому по країнах ЄС [Попович, Булкін, 2015]. Для порівняння: кількість дослідників на один мільйон жителів у США сьогодні становить 4231, у Німеччині — 4363, в Ізраїлі — 8255, в Україні — 1026 (що навіть менше, ніж у Марокко (1032), де на розвиток сфери R&D керманічі цієї африканської країни спрямовують 0,7% ВВП) [How much, s.a.]. Варто згадати, що на початку 1990-х, коли Україна мала приблизно такий самий рівень забезпечення дослідниками, як і провідні країни Європи, МВФ наполегливо рекомендував нам скоротити науковий потенціал утричі [Попович, 2017].

Провідні вітчизняні наукознавці всебічно проаналізували політику “урізання” науки в Україні і довели відсутність послідовності у проведенні державної політики, обумовлену “змінами урядів і боротьбою різних підходів до науки і проблем інноваційного розвитку” [Малицький, Попович, 2016]. Аналізуючи майже щорічні “стрибки” у фінансуванні науки, вони виявили такі тренди: загальну тенденцію падіння державної підтримки галузевої науки (що на тлі загального падіння попиту сприяло її знищенню); період певного росту підтримки академічної та вишівської науки у 1999–2008 роках;

¹ Наприклад, “уряд Яценюка винайшов досить лицемірний варіант реагування на скарги з приводу оплати праці наукових працівників — було ухвалено постанову щодо підвищення заробітної плати в державних інститутах, проте ніяких коштів для цього не виділили. Деяке скорочення штатів не розв’язує проблеми — намагаючись зберегти науковий потенціал того чи іншого інституту та фронт наукового пошуку, керівники цих установ переходять на скорочений робочий тиждень. У підсумку це “підвищення зарплати” завершується тим, що вчені отримують ще менше грошей, ніж раніше” [Малицький, Попович, 2016].

чітко виражена з 2009 року тенденція до щорічного скорочення бюджетного фінансування і згортання науки загалом. Зрештою, особливо різко фінансування науки в Україні впало після 2013 року.

Сьогодні від колишнього наукового потенціалу країни, який був на рівні Франції, Німеччини та інших розвинених держав, залишився фактично лише академічний сектор, що раніше становив менше ніж п'яту частину наукового потенціалу України. Галузевий і заводський сектори практично знищено. Про кадровий розгром науки в Україні свідчать такі показники: загальна кількість наукових працівників у 1991–2015 роках скоротилася у 4,6 рази, зокрема в галузевому секторі — у 4,2 рази, заводському — у 4,3 рази, в секторі ВНЗ — у 2,8 рази. Академічний сектор зберіг 56% свого кадрового складу. Якщо в установах Академії наук загальна кількість працівників за роки незалежності зменшилася у 2,5 рази, то на підприємствах дослідницько-виробничої бази (саме тих, що дають змогу швидко впроваджувати наукові розробки у виробництво) — більш ніж у 23 рази! Науковці НАН України, попри моральне і фінансове знуцання над ними з боку влади, продовжують сумлінно виконувати свої обов'язки. Впровадження їхніх розробок в галузі енергетики, транспорту, сільського господарства тощо дають значний економічний ефект [там само].

Стан і перспективи науки в Україні було всебічно досліджено фахівцями Інституту соціології НАН України за даними низки масових та експертних опитувань [Петрушина, 2017]. Критично оцінюючи стан науки в Україні¹, переважна більшість вітчизняних експертів (26 з 36) прогнозують подальше погіршення її стану через низку соціальних чинників. Практично всі експерти зазначили ті чи інші соціально-економічні причини: низький технологічний рівень економіки та незацікавленість бізнесу в розвитку науки (бажання бізнесу фінансово підтримувати науку за 10-бальною шкалою було оцінено на рівні двох балів). Дві третини вказали на критично недостатнє фінансування. Певні експерти наголошували, що розвиток вітчизняної науки стримує олігархічна система влади й периферійний характер “капіталізму для своїх”, що утвердився в Україні.

Половина серед тих, хто вказав на соціально-політичні бар'єри, підкресливали нерозуміння владою вирішальної ролі науки для розвитку сучасного суспільства і, як наслідок, відсутність державної стратегії її розвитку, негативне ставлення держави до науки та культивування такого ж ставлення до неї в суспільстві (ставлення держави до вітчизняної науки експерти оцінили як вкрай незадовільне — 1,9 бала за 10-бальною шкалою).

Українські експерти-науковці намагалися об'єктивно й усебічно оцінити ситуацію, що склалася як у вітчизняній науці, так і в країні загалом. Серед інституційних перешкод вони самокритично визнавали недоліки в організації та управлінні наукою, неготовність наукових установ до роботи в умовах ринку, низьку активність учених щодо зміни ситуації в науці та країні на краще, а серед соціокультурних бар'єрів підкресливали нерозвиненість су-

¹ Найнижчі оцінки українські експерти дали галузевій і вишівській науці (1,8 і 2,4 бала за 5-бальною шкалою), найвищі — академічній науці (3,1 бала). Стан науки в Україні в цілому оцінено на середньому рівні — 2,5 бала.

часної культури наукової діяльності, прояви “академічної непорядності” в академічному і вишівському середовищі, недостатність використання інформаційних технологій та брак знання іноземних мов тощо.

Соціологічний моніторинг ролі науки в українському суспільстві виявив, що на тлі незацікавленості нинішньої держави та бізнесу у вітчизняній науці в Україні існує суспільний запит на її розвиток. Більшість пересічних громадян справедливо вважають розвиток української економіки та суспільства неможливим без розвитку вітчизняної науки і впевнені, що влада, розробляючи програми розвитку України, повинна спиратися перш за все на рекомендації вітчизняних учених, рівень довіри до яких в нашому зневіреному суспільстві стабільно залишається найвищим порівняно з іншими соціальними інститутами.

Зрозуміло, що ефективно виконувати свої суспільні функції наука може тільки за умови достатнього фінансування та активної підтримки з боку держави. Що ж стосується самих науковців, особливо представників соціальних наук, вплив на яких з боку зовнішніх сил (економічних, політичних) є найбільшим, оскільки об’єкт їхніх досліджень постійно перебуває в центрі соціальної боротьби і протистояння інтересів різних соціальних груп, то саме від об’єктивної, неупередженої наукової позиції вчених залежить не тільки майбутнє вітчизняної науки, а й доля нашої країни, подолання життєво важливих внутрішніх і зовнішніх викликів.

Камо грядеши, Україно?

“Модернізація” української економіки за неоліберальними рецептами призвела до її деградації й відкинула з індустріально-аграрної стадії розвитку на аграрно-індустріальну, що значно послабило позиції країни у глобальному капіталістичному світі. Сільськогосподарське виробництво є важливою складовою національної економіки та продовольчої безпеки, особливо за умов глобальних кліматичних змін, але воно не визначає перспективи розвитку у XXI сторіччі й не може ефективно розвиватися в разі деіндустріалізації країни. На думку багатьох вітчизняних і закордонних вчених, подальше запровадження в Україні неоліберальної ідеології та практики господарювання позбавляє її будь-яких надій щодо змін на краще. Відомий норвезький фахівець з питань економічного розвитку, світовий експерт з питань (де)індустріалізації Е. Райнерт наголошує, що вільна торгівля та *laissez faire* (ліберальна політика невтручання держави в економіку) вигідні лише за умови приблизно однакового рівня розвитку країн, що торгують. Вільна торгівля країн з великою різницею в розвитку, як правило, призводить до подальшого зубожіння біднішої країни [Райнерт, 2016]. Так само до збідніння країни призводить її деіндустріалізація. Як справедливо стверджує Е. Райнерт, у світі “жодна інша країна не збідніла так сильно, як Україна. Україна і сьогодні стає дедалі біднішою” [Услышать Детройт, 2017]. Висловлюючи свої рекомендації щодо використання досвіду “плана Маршала” для України, Е. Райнерт наголошує: “Знаю одне: Україні потрібна реіндустріалізація... подивіться на досвід США. Не робіть так, як вам радять американці, а робіть так само, як роблять вони самі” [там само]. Е. Райнерт

сподівається, що Brexit у Великій Британії й те, що сталося у США за часів президентства Трампа, стануть гарним доказом непридатності ідей вільної торгівлі для України: “Як може система, що не працює в центрі капіталізму, працювати на периферії?” [там само].

Незважаючи на фактично “нульову” динаміку інноваційності вітчизняної економіки за роки її капіталізації та ситуацію “інноваційного дефолту” [Шнипко, 2009], в країні накопичено багато готових до впровадження інноваційних розробок і напрацьовано достатньо заходів для забезпечення інноваційного розвитку, без чого досягти глобальної конкурентоспроможності країни неможливо. Як переконливо наголошував Президент НАН України Б. Патон, “Україна має значний потенціал для розвитку високотехнологічних галузей виробництва та сфери послуг. У жодному разі не можна обмежуватися роллю “аграрної супердержави”, до якої нас готують деякі “експерти”” [Довести пріоритетність, 2018].

Трансформаційний цикл України не зумовив появи “ефективних” власників для економічного розвитку країни та зростання добробуту більшості її громадян. ВВП країни, як головний показник економічного росту, за майже тридцятирічний період неоліберальних реформ так і не досяг рівня Радянської України 1991 року. Симптоматично, що сьогодні не показник ВВП на душу населення, а успадкований високий освітній рівень громадян витягує відповідні рейтинги нашої країни у міжнародних порівняннях. Низький рівень ВВП і його несправедливий розподіл значно обмежують можливості розв’язання численних соціальних проблем в Україні, зокрема ускладнюють боротьбу з пандемією коронавірусу.

Наростання дисбалансів у сфері зайнятості за умов упровадження “дилетантсько-популістських підходів у вітчизняній політиці зайнятості” на тлі нових викликів, спричинених пандемією 2020 року, може призвести до колапсу економічного життя в країні та масових соціальних вибухів/протестів.

Малозабезпеченість більшості населення, зокрема працівників, і значна соціально-економічна нерівність як невіддільні супутники капіталістичної економіки стали не лише гострими хронічними соціальними проблемами сучасної України, а й бар’єром на шляху економічного розвитку¹. Як свідчить світовий досвід, за умов перевищення певного порогового значення нерівності унеможливорюються і розвиток, і консолідація суспільства.

¹ Як справедливо ще у 2010-му підбили підсумки ринкових перетворень в Україні фахівці Інституту економіки та прогнозування НАН України, “хоча в Україні і було проголошено курс на розбудову соціально-орієнтованої ринкової економіки, на практиці всі реформи здійснювались за рахунок ігнорування соціального фактора, посилюючи зuboжіння працюючого населення (а не тільки безробітних та економічно не активного населення)” [Горкіна, 2010: с. 676]. Свій ретроспективний висновок економісти-аналітики доповнили невтішним прогнозом, який, на жаль, здійснюється: “головним негативним наслідком збереження в Україні практики низької оплати праці та “бідності працюючого населення” стане консервація екстенсивного зростання та провал стратегічного курсу економічної політики на розбудову “економіки знань”, перетворення на фікцію стратегії практичного втілення структурно-інноваційних перетворень національного виробництва” [там само, с. 670].

Хоча Україна ще утримує статус науково розвиненої держави, становище у науково-технічній сфері країни критичне. Продовжується її фінансове знекровлення, зневажливо-зверхнє ставлення української влади до науки та науковців, свідоме замовчування у публічному просторі кричущих проблем наукової сфери. Далекоглядні політики, навіть за умов економічної та фінансової кризи, намагаються збільшити витрати на розвиток науки, розуміючи, що це — головний чинник економічного зростання і найважливіший інститут, здатний дати відповіді на глобальні виклики ХХІ століття. Європейці проводять конференцію “Майбутнє Європи — це наука” (Лісабон, 6–7 жовтня 2014 року) і ставлять завдання збільшити фінансування досліджень до 3% ВВП. А в Україні держава вже котрий рік поспіль свідомо витрачає на науку вдесятеро меншу частку ВВП, ніж затверджено Законом України “Про наукову і науково-технічну діяльність”. Політика знищення наукового потенціалу України повністю суперечить світовим трендам і є порушенням положень угоди з ЄС, що не може розцінюватися інакше, як відхід від європейських стандартів.

ЕГ як суперечливий і неоднозначний соціальний процес не тільки надає певні можливості, а й несе серйозні виклики, протистояти яким здатні лише сильні країни. Не випадково, що Україна, як одна з найбідніших країн в Європі, з деградованою і примітивізованою економікою отримала після входження у глобальний капіталістичний простір негативів більше, ніж переваг. Саме тому вона має боротися за свою суб’єктність у сучасному світі та залучитися до глобального руху за “переписування правил глобальної економіки”, який підтримує більшість жителів нашої планети.

Внаслідок глобальних потрясінь, пов’язаних із коронавірусом, Національний банк України змінив попередній прогноз щодо росту ВВП на 3,5%, передбачаючи його зниження на 5% 2020 року, ЄБРР прогнозує падіння ВВП України на 4,5%, МВФ — на 7,7% [ЄБРР, 2020]. Подальше занурення нашої країни на глобальне “економічне дно” відбувається за умов втягування світової економіки в економічну кризу, яка, за визнанням багатьох видатних західних економістів, може перевершити масштаби Великої депресії 1929–1933 років. Немає сумніву в тому, що попри останній заклик 300 світових законодавців до МВФ і СБ списати борги з бідних країн, іноземні кредитори України не тільки не підуть на це, а й зроблять все, щоб стягнути з неї накопичені борги.

Системний аналіз капіталістичної трансформації України впродовж майже 30 років переконливо свідчить про кризове становище всіх основних сфер життєдіяльності суспільства в результаті деградації всіх складових елементів самого інституту держави як системи. Все це є наслідком того, що зрощені з державною владою олігархічні клани в Україні встановлюють свої, вигідні для них “правила гри”, будуючи “капіталізм для своїх”. Водночас переважна більшість людей чекають на зміни, вони втомилися від мало-забезпеченості, злиднів та безвиході, вони зневірилися й відчувають себе ошуканими та зрадженими владою, що прикриває свої антинародні діяння популістською риторикою. Кожному другому (48%) українському громадянину, за даними омнібусу Інституту соціології НАН України 2019 року, бракує впевненості у власному майбутньому. Більшість українців постійно

вважають, що події у країні загалом розвиваються в неправильному напрямі¹. У зв'язку з цим закономірно виникає питання: “Камо грядеши, Україно?” Точніше: “Куди тебе ведуть, Україно?” Хронічна системна криза призводить до втрати українською державою здатності до самовідтворення і зумовлює депопуляцію країни. За роки “реформ” Україна з різних причин втратила більш ніж кожного п'ятого жителя (для порівняння: в період війни з гітлерівським фашизмом загинув кожний шостий українець). Українське суспільство має усвідомити, куди його ведуть можновладці, і знайти вихід з катастрофічної ситуації на шляху пошуку і побудови альтернативної моделі соціально-економічного устрою для здійснення гасел всесвітнього руху альтерглобалістів: “Люди вищі за прибутки!” та “Інший світ можливий!”

Джерела

\$125 тисяч в місяць. Составлен рейтинг зарплат руководителей украинских госкомпаний. (2016). Отримано з: <https://strana.ua/news/14411-kto-iz-rukovoditelej-ukrainskih-goskompanij-poluchaet-samye-bolshie-zarplaty.html>

Аналітична довідка. Стан розвитку науки і техніки, результати наукової і науково-технічної діяльності за 2018 рік (2019). Міністерство освіти і науки України, Український інститут науково-технічної експертизи та інформації. Отримано з: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nauka/informatsiyno-analitychni/2019/07/12/kmu2018final.pdf>

Аналітичний огляд стану державного боргу та його впливу на фінансовий ринок України станом на 01.09.2015 (2015). Національне рейтингове агентство РЮРІК. Отримано з: http://rurik.com.ua/documents/research/REVIEW_debt.pdf

Арсеєнко, А., Буткалюк, В. (2019). Реформи під егідою МВФ в Україні: бійтеся даних, що приносять дари. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 169–186.

Арсеєнко, А., Петрушина, Т. (2014). США та Україна: сценарії деіндустріалізації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 23–47.

Балакірева, О.М. (ред.) (2011). Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні. Київ: Інститут економіки та прогнозування.

Білорус, О., Павловський, М. (2001, 31 січня). Прийде судний день на кримінальних олігархів. *Голос України*, 18.

Большинство украинцев считает, что Украине не нужен МВФ (2020). Отримано з: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/06/29/7257538/>

В 2018 году заробитчане перевели в Украину 14 млрд долл. — Всемирный банк. (2019). Отримано з: https://censor.net.ua/news/3121538/v_2018_godu_zarobitchane_pereveli_v_ukrainu_14_mlrld_doll_vsemirnyyi_bank

Ваджра, А. (2007). Путь зла. Запад: матрица глобальной гегемонии. Москва: АСТ–Астрель.

Горкіна, Л.П. (ред.) (2010). *Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс*. Київ: Інститут економіки та прогнозування.

Грабовський, С. (2015, 9 грудня). Українська наука: митарі та храми. *День*, 225.

¹ За даними загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 14 по 19 серпня 2020 року в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької й Луганської областей (N=2018), так вважають шестеро з десяти українських громадян (59%) [Україні – 29, 2020].

Гриценко, А. (2016, 17 июня). “Украинское экономическое чудо”, или Куда ведут реформы? *Зеркало недели*, 22. Отримано з: http://gazeta.zn.ua/article/print/macrolevel/ukrainskoe-ekonomicheskoe-chudo-ili-kuda-vedut-reformy-_.html

Державний та гарантований державою борг України за станом на 31.12.2013 (2013). Міністерство фінансів України. Отримано з: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/archive/main?&cat_id=34952&stind=41

Державний та гарантований державою борг України за станом на 31.12.2014 (2014). Міністерство фінансів України. Отримано з: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/archive/main?&cat_id=34952&stind=11.

Державний та гарантований державою борг України за поточний рік (2020). Міністерство фінансів України. Отримано з: <https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovanij-derzhavju-borg>

Динаміка середньомісячної заробітної плати в галузях економіки (у цілому) у 1940–1994 рр. (2005). Отримано з: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2005/gdn/prc_rik/prc_u/dszpGE_u.html

Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва. Статистичний збірник. 2018 (2019). Київ: Державна служба статистики України.

“Довести пріоритетність відкриттів за українськими науковцями” (Інтерв'ю президента НАН України Б. Патона) (2018). Отримано з: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=4430>

Довідка про державний прями́й і гарантований борг України станом на 31.12.2004. (2004). Міністерство фінансів України. Отримано з: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=51460&cat_id=52700

Довідка щодо державного та гарантованого державою боргу України на 31.12.2010 (2010). Міністерство фінансів України. Отримано з: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=283755&cat_id=240945.

Дутчак, О. (2017). Висока ціна дешевої робочої сили: Україна у глобальних ланцюгах виробництва брендового одягу. В: Українське суспільство: що знаємо, чого не знаємо і чого уникаємо? Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В. Паніної (сс. 86–93). Київ: Інститут соціології НАН України.

ЕБРР дал прогноз по провалу ВВП Украины (2020). Отримано з: <https://www.stockworld.com.ua/ru/news/iebrd-dal-proghnoz-po-provalu-vvp-ukrainy>

Економічна активність населення України 2017 (2018). Київ: Держслужба статистики України.

Закон України “Про Державний бюджет України на 2019 рік” (2018). Отримано з: <https://pravo.uteka.ua/doc/Pro-Derzhavnij-byudzheth-Ukraini-na-2019-rik>

Збігнєв, Ю.І., Сенченко, М.І. (2003). Біла книга України або Вашингтонський консенсус в дії. Наслідки економічних реформ 1991–2001 років. Київ: Видавничий дім “Княгиня Ольга”.

Звіт про розподіл пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій станом на 01.01.2019 (2019). Отримано з: <https://www.pfu.gov.ua/387109-zvit-pro-rozpodil-pensioneriv-za-rozmiramy-pryznachenyh-misyachnyh-pensij-standom-na-01-01-2019-forma-5-pf/>

Зовнішній борг України на кінець III кварталу 2019 року (2019). Отримано з: https://bank.gov.ua/files/ES/ExDebt_q.pdf

Зовнішній борг України на кінець I кварталу 2020 року (2020). Отримано з: https://bank.gov.ua/files/ES/ExDebt_q.pdf

Івженко, Т. (2019). В Украине могут начать новое громкое расследование. Львиную долю ВВП придется отдавать западным кредиторам. Отримано з: http://www.ng.ru/cis/2019-09-23/1_6_7683_ukraine.html

Іваненко, О. (2011). Українське селянство в умовах глобалізації: експеримент на виживання. В: Глобалізація в соціологічному вимірі / За ред. В. Степаненка, В. Бурлачука (сс. 265–296). Київ: Інститут соціології НАНУ.

Інформаційна довідка щодо державного та гарантованого державою боргу України (2017; 2018; 2020). Міністерство фінансів України. Отримано з: <https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovaniy-derzhavju-borg/>

Как менялась средняя и минимальная зарплата в Украине (s.a.). Отримано з: <https://fakty.ictv.ua/ru/ukraine/20170607-yak-zminyuvalasya-serednya-ta-minimalna-zarplata-v-ukrayini-infografika/>

Катасонов, В.Ю. (2015). Украинский беспредел и передел: экономический и финансовый кризис на Украине как глобальная угроза. Москва: Родная страна.

Костриця, В.І., Бурлай, Т.В. (2020). Дисбаланси і дивергенція у сфері зайнятості: підходи ЄС та України до їх подолання. *Український соціум*. 1(72), 83–107. Отримано з: <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.083>

Кравчук, О. (2015). *Історія формування боргової залежності України*. Отримано з: <https://commons.com.ua/uk/formuvannya-zalezhnosti/>

Лібанова, Е.М. (ред.) (2012). Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, НАН України.

Лібанова, Е.М., Фтомова, О.С. (2019). Особисті перекази мігрантів: оцінка масштабів і наслідків. *Демографія та соціальна економіка*, 3 (37), 11–29.

Мазур, О.А. (2013). *Українська наука — цифри і факти*. Отримано з: http://www.nas.gov.ua/publications/books/series/9789660247048/Documents/2013_7/Nauka_Ukr_V7_2.pdf

Мазярчук, В.М. (ред.) (2019). Аналіз оплати праці державних службовців у контексті реформування системи державного управління: збірка досліджень. Отримано з: <https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/feaoobook.pdf>

Малицький, Б., Попович, А. (2016). *Украинская наука: куда ведет политика “урезания”*. Отримано з: <https://zn.ua/SCIENCE/ukrainskaya-nauka-kuda-vedet-politika-urezaniya-.html>

Манн, М. (2018). Источники социальной власти в 4 т. Т. 4. Глобализации, 1945–2011 годы. Москва: Издательский дом “Дело” РАНХ и ГС.

Марин (2019). *В Украине 25 лет назад бушевала гиперинфляция. Как это было?* Отримано з: <https://etcetera.media/v-ukraine-25-let-nazad-bushevala-giperinflyatsiya-kak-eto-byilo.html>

Набори продуктів харчування, набори непродовольчих товарів та набори послуг для основних соціальних і демографічних груп населення (s.a.). Додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2016 р. № 780. Отримано з: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249464422>

Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичний збірник (2011; 2018; 2019). Київ: ДП „Інформаційно-видавничий центр Держстату України”.

Нечипоренко, М. (2020). *Безробіття в Україні наростає — як упоратися з тим державі*. Отримано з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3008987-bezrobittva-v-ukraini-narostae-ak-uporatisa-z-tim-derzavi.html>

Обух, В. (2018). *Украина — самая бедная страна Европы: почему, как, когда изменения...* Отримано з: <https://www.ukrinform.ru/rubric-economy/2557813-ukraina-samaa-bednaa-strana-evropy-posemu-kak-kogda-izmeneniya.html>

Одотюк, І.В. (2009). Технологічна структура промисловості України: реалії та перспективи розвитку. Київ: Інститут економіки та прогнозування.

Одотюк, І.В. (2018). Шаг вперед и два назад — декларации и реальность государственной политики развития науки, инноваций и высокотехнологичного производства в Украине. *Экономика Украины*, 10, 127–141.

Осипов, Г.В. (ред.) (2009). Глобальный кризис западной цивилизации и Россия. Москва: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”.

Оцінка умов праці українців (2017). Отримано з: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_usloviy_truda_ukraincev.html

Петрів, Н. (2019). *Нові пенсії і зарплати в Україні: скільки отримуємо в 2020 році*. Отримано з: <https://mi100.info/2019/08/13/novi-pensiyi-zarplaty-v-ukrayini-skilky-otrymuemo-u-2020-rotsi/>

Петрушина, Т. (ред.) (2017). Вітчизняна наука у соціологічному вимірі. Київ: Інститут соціології НАН України.

Петрушина, Т. (2018). Соціологічний вимір трудової міграції в Україні. *Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін*, 5 (19), 172–178.

Петрушина, Т. (2019). Особливості стандартної і нестандартної зайнятості українських громадян. *Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України, 6 (20), 110–121.

Площади стран мира (s.a.). Отримано з: <https://anaga.ru/ploshchad-stran-mira.htm>

Попович, О. (2017). *На яке майбутнє може сподіватися українська наука*. Отримано з: <http://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/17/223188/>

Попович, А., Булкін, І. (2015). *Так як же нам бути з наукою?* Отримано з: <https://commons.com.ua/ru/neveselye-strochki/>

Промисловість України у 2011–2015 рр. Статистичний збірник (2016). Київ: Державна служба статистики України.

Райнерт, Э.С. (2016). Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. Москва: Издательский дом ВШЭ.

Рейтинг стран мира по уровню валового внутреннего продукта (s.a.). Отримано з: <https://gtmarket.ru/ratings/rating-countries-gdp/rating-countries-gdp-info>

Рейтинг стран мира по численности населения (s.a.). Отримано з: <https://gtmarket.ru/ratings/world-population/info>

Розподіл пенсіонерів по видах і розмірах призначених пенсій станом на 01.04.2019 року (2019). Отримано з: <https://www.pfu.gov.ua/1564726-stanom-na-01-04-2019-roku/>

Сененко, А. (2015, 9 грудня). Є інші статті витрат, на яких можна зекономити. *День*, 225.

Середній розмір місячної пенсії та кількість пенсіонерів (за даними Пенсійного фонду) (2007). Отримано з:

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/sz/sz_u/srp_07rik_u.html

Середній розмір призначеної пенсійної виплати станом на 01.10 2019 року (2019). Отримано з: <https://www.pfu.gov.ua/2002786-stanom-na-01-10-2019-roku/>

Средняя зарплата в долларах достигла уровня 2013 года (2019). Отримано з: <https://minfin.com.ua/2019/05/07/37671170/>

Статистика курса доллара США (2020). Отримано з: <https://net.dn.ua/money/stat.php>

Статистичний щорічник України (1996; 2001; 2008; 2010; 2011; 2012; 2013; 2018; 2019). Київ: Державна служба статистики України.

Страны Европы по площади (s.a.). Отримано з: <http://merkator.org.ua/ru/spravochnik/strany-evropy-po-ploshchadi/>

Толстих, Н. (2019). Працююче населення України: соціальне самопочуття й економічні очікування. *Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць*, 11 (22), 259–270.

Україна заборгувала МВФ понад 12 мільярдів доларів — НБУ (2018a). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/01/22/633243/>

Україна: Меморандум про економічну і фінансову політику. Додаток 1 (2018b). Отримано з: <https://www.documentcloud.org/documents/5638678-IMF.html#document/p58>

Україні – 29. Де ми зараз та куди прямуємо? (2020). Отримано з: <https://dif.org.ua/article/ukraini-29-de-mi-zaraz-ta-kudi-pryamuemo>

Услышать Детройт. Поможет ли индустриализация спасти Украину. Интервью Эрика Райнерта журналу "Фокус" (2017). Отримано з: <https://focus.ua/politics/371697/CIA.TheWorldFactbook> (2016). Retrieved from:

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/222.html#US>

- European Commission. Social scoreboard* (2018). Retrieved from: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/social-scoreboard-2018-country-reports_en.pdf
- GDP per capita, PPP (constant 2011 international \$) — Ukraine (s.a.). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.KD?locations=UA>
- GDP, PPP (constant 2011 international \$) — Ukraine (s.a.). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.KD?locations=UA>
- GfK: *купівельна спроможність українців — найнижча в Європі* (2019). Отримано з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2804661-gfk-kupivelnna-spromoznist-ukrainciv-najnizca-v-evropi.html>
- How much does your country invest in R&D? (s.a.). Retrieved from: <http://uis.unesco.org/apps/visualisations/research-and-development-spending>
- ILO Monitor: COVID-19 and the world of work* (2020). Retrieved from: https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/impacts-and-responses/WCMS_740877/lang-en/index.htm
- International Trade Union Confederation 2017 Global Poll* (s.a.). Retrieved from: <https://www.ituc-csi.org/ituc-global-poll-2017?lang=en>
- Introducing the EBRD Knowledge Economy Index* (2019). European Bank for Reconstruction and Development. Retrieved from: <https://www.ebrd.com/news/publications/brochures/ebrd-knowledge-economy-index.html>
- KOF Globalisation Index* (s.a.). Retrieved from: <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>
- Monitoring EU member states' performance under the European pillar of social rights. Chapter 1 — Equal opportunities and access to the labour market (s.a.). Retrieved from: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/social-scoreboard-2018-country-reports_en.pdf
- Reward Work, Not Wealth: To end the inequality crisis, we must build an economy for ordinary working people, not the rich and powerful* (2018). Oxfam Briefing Paper — January 2018. Retrieved from: https://d1tn3vj7xz9fdh.cloudfront.net/s3fs-public/file_attachments/bp-reward-work-not-wealth-220118-en.pdf
- Richest One Percent Bagged 82 Percent of Global Wealth — Poorest Half of Humanity Got Nothing _Oxfam Report on Global Wealth in 2017 (2017). Retrieved from: <https://www.globalresearch.ca/richest-one-percent-bagged-82-percent-of-wealth-created-last-year-poorest-half-of-humanity-got-nothing/5626929>
- The Power of Innovation (2007). In: *World Business. January-February 2007*. Retrieved from: <http://english.www.gov.cn/r/Pub/GOV/ReceivedContent/Other/2016-08-12/GII-2007-Report.pdf>
- World Employment and Social Outlook: Trends 2019* (2019). Geneva: ILO. Retrieved from: https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/2019/WCMS_670542/lang-en/index.htm

Отримано 24.07.2020

References

- \$125 thousand per month. A salary rating of the heads of Ukrainian state-owned companies has been compiled* (2016, May 23). [In Russian]. Retrieved from: <https://strana.ua/news/14411-kto-iz-rukovoditelej-ukrainskih-goskompanij-poluchaet-samye-bolshie-zarplaty.html> [= \$125 тысяч в месяц 2016]
- Activities of large, medium, small and micro enterprises. Statistical collection. 2018.* (2019). [In Ukrainian]. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine. [= Діяльність 2019]
- Analytical reference. The state of development of science and technology, the results of scientific and scientific-technical activities for 2018 (2019). Ministry of Education and Science of Ukraine, Ukrainian Institute of Scientific and Technical Expertise and Information. [In

- Ukrainian]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nauka/informatsiyno-analitychni/2019/07/12/kmu2018final.pdf>. [= Аналітична довідка 2019]
- Analytical review of the state of public debt and its impact on the financial market of Ukraine as of 01.09.2015* (2015) [In Ukrainian]. RURIC National Rating Agency. Retrieved from: http://rurik.com.ua/documents/research/REVIEW_debt.pdf [=Аналітичний огляд 2015]
- Arseienko, A., Butkalyuk, V. (2019). Reforms under the auspices of the IMF in Ukraine: Beware of Greeks bearing gifts. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 169-186. [=Арсеєнко, Буткалюк 2019]
- Arseienko, A., Petrushyna, T. (2014). USA and Ukraine: Deindustrialization Scenarios. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 23-47. [=Арсеєнко, Петрушина 2014]
- Assessment of working conditions of Ukrainians* (2017). [In Ukrainian]. Retrieved from: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_usloviy_truda_ukraincev.html [=Оцінка 2017]
- Balakireva, O.M. (Ed.) (2011). *Determinants of socio-economic inequality in modern Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Economics and Prognostication. [=Балакірева 2011]
- Bilorus, O., Pavlovsky, M. (2001, January 31). Judgment Day will come for criminal oligarchs. [In Ukrainian]. *Voice of Ukraine*, 18. [=Білорус, Павловський 2001]
- Certificate of public direct and guaranteed debt of Ukraine as of 31.12.2004* (2004). Ministry of Finance of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=51460&cat_id=52700 [=Державний 2004]
- Certificate on the state and state-guaranteed debt of Ukraine as of December 31, 2010*. (2010). Ministry of Finance of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/article?art_id=283755&cat_id=240945 [=Державний 2010]
- Chyzhevskiy, B.H, Shevchenko, M.M. (2016). *Innovative development: why is political will absent and why is an executive and financial blockade implemented?* [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://kno.rada.gov.ua/fsview/74727.html> [=Чижевський, Шевченко 2016]
- CIA. *The World Factbook* (2016). Retrieved from: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/222.html#US>
- Countries' areas of the world* (s.a.). [In Russian]. Retrieved from: <https://anaga.ru/ploshchad-stran-mira.htm> [=Площади s.a.]
- Distribution of pensioners by types and amounts of assigned pensions as of April 1, 2019*. (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.pfu.gov.ua/1564726-stanom-na-01-04-2019-roku/> [=Розподіл 2019]
- Dutchak, O. (2017). High price of cheap labor: Ukraine in global chains of branded clothing production. [In Ukrainian]. In: *Ukrainian society: what do we know, what do we not know and what do we avoid?* Materials of the International Sociological Readings in Memory of NV Panina (pp. 86–93). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Дутчак 2017]
- Dynamics of the average monthly wage in the economy (as a whole) in 1940-1994* (2005). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2005/gdn/prc_rik/prc_u/dszpGE_u.html [=Динаміка 2005]
- EBRD has forecasted Ukraine's GDP failure (2020). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.stockworld.com.ua/ru/news/iebrd-dal-proghnoz-po-provalu-vvp-ukrainy> [=ЕБРР, 2020]
- Economic activity of the population of Ukraine 2017* (2018). [In Ukrainian]. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine. [= Економічна активність 2018]
- European Commission. Social scoreboard* (2018). Retrieved from: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/social-scoreboard-2018-country-reports_en.pdf
- European countries by area (s.a.). [In Russian]. Retrieved from: <http://merkator.org.ua/ru/spravochnik/strany-evropy-po-ploshchadi/> [=Страны s.a.]
- Fedulova, L.I. (2013). Innovative vector of industrial development in Ukraine. [In Russian]. *Economy of Ukraine*, 4, 15-23. [=Федулова 2013]

GDP per capita, PPP (constant 2011 international \$) – Ukraine (s.a.(a)). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.KD?locations=UA>

GDP, PPP (constant 2011 international \$) – Ukraine (s.a.(b)). Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.KD?locations=UA>

GfK: the purchasing power of Ukrainians is the lowest in Europe (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2804661-gfk-kupivelnna-spromoznist-ukrainciv-najnizca-v-evropi.html> [=GfK: купівельна спроможність 2019]

Grabowski, S. (2015, December 9). Ukrainian science: tax collectors and temples. [In Ukrainian]. *Day*, 225. [=Грабовський 2015]

Gritsenko, A. (2016, June 17). “Ukrainian economic miracle”, or Where are the reforms leading? [In Russian]. *Zerkalo Nedeli*, 22. Retrieved from: <http://gazeta.zn.ua/article/print/macrolevel/ukrainskoe-ekonomicheskoe-chudo-ili-kuda-vedut-reformy-.html> [=Гриценко 2016]

Horkina, L.P. (Ed.) (2010). *Retrospective of market transformations in Ukraine: present discourse*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute for economics and forecasting [=Горкіна 2010]

How did the average and minimum wage in Ukraine change? (s.a.). [In Russian]. Retrieved from: <https://fakty.ictv.ua/ru/ukraine/20170607-yak-zminyuvalasya-serednya-ta-minimalna-zarplata-v-ukrayini-infografika/> [=Как менялась с.а.]

How much does your country invest in R&D? (s.a.). Retrieved from: <http://uis.unesco.org/apps/visualisations/research-and-development-spending>

ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. (2020). Retrieved from: https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/impacts-and-responses/WCMS_740877/lang-en/index.htm

In 2018 workers transferred to Ukraine 14 billion dollars - the World Bank (2019). [In Russian]. Retrieved from: https://censor.net.ua/news/3121538/v_2018_godu_zarobitchane_pereveli_v_ukrainu_14_mlrld_doll_vsemirnyi_bank [=В 2018 году 2019]

Industry of Ukraine in 2011-2015. Statistical collection (2016). [In Ukrainian]. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine. [=Промисловість України 2016]

Information on the state and state-guaranteed debt of Ukraine (2017; 2018; 2020). Ministry of Finance of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovanij-derzhavoju-borg/> [=Інформаційна довідка 2017; 2018; 2020]

International Trade Union Confederation 2017 Global Poll (s.a.). Retrieved from: <https://www.ituc-csi.org/ituc-global-poll-2017?lang=en>

Introducing the EBRD Knowledge Economy Index. (2019). European Bank for Reconstruction and Development. Retrieved from: <https://www.ebrd.com/news/publications/brochures/ebrd-knowledge-economy-index.html>

Ivanenko, O. (2011). Ukrainian peasantry in the context of globalization: an experiment for survival. [In Ukrainian]. In: *Globalization in the sociological dimension* / Ed. by V. Stepanenko, V. Burlachuk (pp. 265–296). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Іваненко 2011]

Ivzhenko, T. (2019). A new high-profile investigation may be launched in Ukraine. The lion's share of GDP will have to be given to Western creditors. [In Russian]. Retrieved from: http://www.ng.ru/cis/2019-09-23/1_6_7683_ukraine.html [=ИВЖЕНКО 2019]

Katasonov, V.Yu. (2015). Ukrainian lawlessness and redistribution: the economic and financial crisis in Ukraine as a global threat. [In Russian]. Moscow: Rodnaia strana. [=Карасонов 2015]

KOF Globalisation Index (s.a.). Retrieved from: <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>

Kostrysia, V.I., Burlay, T.V. (2020). Imbalances and divergence in employment: EU and Ukrainian's approaches to overcome it. [In Ukrainian]. *Ukrainian socium*, 1 (72), 83-107. [=Костриця 2020]

Kravchuk, O. (2015). History of Ukraine's debt dependence formation. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://commons.com.ua/uk/formuvannya-zalezhnosti/> [=Кравчук 2015]

Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2019" (2018). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://pravo.uteka.ua/doc/Pro-Derzhavnij-byudzhet-Ukraini-na-2019-rik> [=Закон України 2018]

Libanova, E.M. (Ed.) (2012). *Inequality in Ukraine: scale and opportunities for influence*. [In Ukrainian]. Kyiv: M.V. Ptukha Institute of Demography and Social Research, NAS of Ukraine. [=Лібанова 2012]

Libanova, E.M, Ftomova, O.S. (2019). Personal transfers of migrants: assessment of the scale and consequences. [In Ukrainian]. *Demography and Social Economy*, 3 (37), 11–29. [=Лібанова 2019]

Malitskii, B., Popovich, A. (2016). *Ukrainian science: where does the policy of "cutting" lead?* [In Russian]. Retrieved from: <https://zn.ua/SCIENCE/ukrainskaya-nauka-kuda-vedet-politika-urezaniya-html> [=Малицкий, Попович 2016]

Mann, M. (2018). *The Sources of Social Power. Volume 4. Globalizations, 1945–2011*. [In Russian]. Moscow: Publishing House "Dielo". [=Манн 2018]

Marin (2019). Hyperinflation was raging 25 years ago in Ukraine. How it was? [In Russian]. Retrieved from: <https://etcetera.media/v-ukraine-25-let-nazad-bushevala-giperinfljatsiya-kak-eto-byilo.html> [=Марин 2019]

Maziarchuk, V.M. (Ed.) (2019). *Analysis of remuneration of civil servants in the context of public administration reform: a collection of studies*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/feao-book.pdf> [=Мазярчук 2019]

Mazur, O.A. (2013). *Ukrainian science - figures and facts*. [In Ukrainian]. Retrieved from: http://www.nas.gov.ua/publications/books/series/9789660247048/Documents/2013_7/Nauka_Ukr_V7_2.pdf [=Мазур 2013]

Monitoring EU member states' performance under the European pillar of social rights. Chapter 1 – Equal opportunities and access to the labour market (s.a.). Retrieved from: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/social-scoreboard-2018-country-reports_en.pdf

Most Ukrainians believe that Ukraine does not need the IMF (2020). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/06/29/7257538/> [=Большинство s.a.]

Nechiporenko, M. (2020). *Unemployment in Ukraine is rising - how the state has to deal with it*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3008987-bezrobitta-v-ukraini-narostae-ak-uporatisa-z-tim-derzavi.html> [=Нечипоренко 2020]

Obukh, V. (2018). *Ukraine is the poorest country in Europe: why, how, when changes ...* [In Russian]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ru/rubric-economy/2557813-ukraina-samaa-bednaa-strana-evropy-pocemu-kak-kogda-izmenenia.html> [=Обух 2018]

Odotiuk, I.V. (2009). *Technological structure of Ukrainian industry: realities and prospects of development*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Economics and Prognostication. [=Одотюк 2009]

Odotiuk, I.V. (2018). A step forward and two steps back - declarations and the reality of the state policy of development of science, innovations and high-tech production in Ukraine. [In Russian]. *Economy of Ukraine*, 10, 127-141. [=Одотюк 2018]

Osipov, G.V. (Ed.) (2009). *The global crisis of Western civilization and Russia*. [In Russian]. Moscow: Book House "LIBROCOM". [=Осипов 2009]

Petriv, N. (2019). *New pensions and salaries in Ukraine: how much will we get in 2020*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://mi100.info/2019/08/13/novi-pensiyi-zarplaty-v-ukrayini-skilky-otrymayemo-u-2020-rotsi/> [=Петрів 2019]

Petrushina, T. (Ed.) (2017). *Ukrainian Science in Sociological Dimension*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Петрушина 2017]

Petrushyna, T. (2018). Sociological dimension of labor migration in Ukraine. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine, 5 (19), 172-178. [=Петрушина 2018]

Petrushyna, T. (2019). Features of standard and non-standard employment of Ukrainian citizens. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes*, 6 (20), 110-121. [=Петрушина 2019]

Popovich, O. (2017). *What future can Ukrainian science hope for?* [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/17/223188/> [=Попович 2017]

Popovich, A., Bulkin, I. (2015). *So how do we deal with science?* [In Russian]. Retrieved from: <https://commons.com.ua/ru/neveselye-strochki/> [=Попович, Булкин 2015]

Rating of countries in terms of gross domestic product (s.a.). [In Russian]. Retrieved from: <https://gtmarket.ru/ratings/rating-countries-gdp/rating-countries-gdp-info> [=Рейтинг стран мира по уровню s.a.]

Rating of countries in terms of population (s.a.). [In Russian]. Retrieved from: <https://gtmarket.ru/ratings/world-population/info> [=Рейтинг стран мира по численности, s.a.]

Reinert, E.S. (2016). *How rich countries became rich, and why poor countries remain poor.* [In Russian]. Moscow: HSE Publishing House. [=Райнерт 2016]

Report on the distribution of pensioners by the amount of assigned monthly pensions as of 01.01.2019. (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.pfu.gov.ua/387109-zvit-pro-rozpodil-pensioneriv-za-rozmiramy-pryznachenyh-misyachnyh-pensij-stanom-na-01-01-2019-forma-5-pf/> [=Звіт 2019]

Reward Work, Not Wealth: To end the inequality crisis, we must build an economy for ordinary working people, not the rich and powerful (2018). Oxfam Briefing Paper — January 2018. Retrieved from: https://d1tn3vj7xz9fdh.cloudfront.net/s3fs-public/file_attachments/bp-reward-work-not-wealth-220118-en.pdf

Richest One Percent Bagged 82 Percent of Global Wealth — Poorest Half of Humanity Got Nothing _ Oxfam Report on Global Wealth in 2017 (2017). Retrieved from: <https://www.globalresearch.ca/richest-one-percent-bagged-82-percent-of-wealth-created-last-year-poorest-half-of-humanity-got-nothing/5626929>

Scientific and innovative activity in Ukraine. Statistical collection (2011; 2018; 2019). [In Ukrainian]. Kyiv: State Enterprise “Information and Publishing Center of the State Statistics Service of Ukraine”. [=Наукова та інноваційна діяльність 2011; 2018; 2019]

Senenko, A. (2015, December 9). There are other cost items that you can save on. [In Ukrainian]. *Day*, 225. [=Сененко 2015]

Sets of food, sets of non-food products and sets of services for the main social and demographic groups (s.a.). Annex to the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of October 11, 2016 №80. [In Russian]. Retrieved from:

<http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249464422> [=Набори продуктів s.a.]

Shevchuk, S. (2019). *Special debt. Ukraine is overtaken by the “debts of Yaresko.” When and how much do we have to pay.* [In Russian]. Retrieved from: <https://finance.liga.net/ekonomika/article/ukrainu-dogonyayut-dolgi-yaresko-kogda-i-skolko-pridetsya-platit> [=Шевчук 2019]

Shnyenko, O.S. (2009). *Innovative default of Ukraine: economic and technological context.* [In Ukrainian]. Kyiv: Henesa. [=Шнипко 2009]

State and state-guaranteed debt of Ukraine as of 31.12.2013 (2013). Ministry of Finance of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/archive/main?&cat_id=34952&stind=41 [=Державний 2013]

State and state-guaranteed debt of Ukraine as of 31.12.2014 (2014). Ministry of Finance of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/archive/main?&cat_id=34952&stind=11 [=Державний 2014]

State and state-guaranteed debt of Ukraine for the current year. (2020). Ministry of Finance of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from:

<https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovanij-derzhavju-borg> [=Державний 2020]

Statistical Yearbook of Ukraine (1996; 2001; 2008; 2010; 2011; 2012; 2013; 2018; 2019). [In Ukrainian]. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine. [=Статистичний щорічник 1996; 2001; 2008; 2010; 2011; 2012; 2013; 2018; 2019]

Statistics of the US dollar exchange rate (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://net.dn.ua/money/stat.php> [Статистика курсу 2020]

The average amount of the assigned pension payment as of October 1, 2019 (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.pfu.gov.ua/2002786-stanom-na-01-10-2019-roku/> [=Середній розмір 2019]

The average monthly pension and number of pensioners (according to the Pension Fund) (2007). [In Ukrainian]. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/sz/sz_u/srp_07rik_u.html [=Середній розмір 2007]

The average salary in dollars reached the level of 2013 (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://minfin.com.ua/2019/05/07/37671170/> [=Средняя зарплата 2019]

The EBRD made forecast of Ukraine's GDP failure (2020). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.stockworld.com.ua/ru/news/iebr-r-dal-proghnoz-po-provalu-vvp-ukrainy> [=ЕБРР 2020]

The Power of Innovation (2007). In: *World Business. January-February 2007*. Retrieved from: <http://english.www.gov.cn/r/Pub/GOV/ReceivedContent/Other/2016-08-12/GII-2007-Report.pdf>

To hear Detroit. Will industrialization help to save Ukraine. Interview with Eric Reinert to magazine "Focus" (2017). [In Russian]. Retrieved from: <https://focus.ua/politics/371697/> [=Услышать Детройт 2017]

"To prove the priority of discoveries for Ukrainian scientists" (Interview with the President of the NAS of Ukraine B. Paton) (2018). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=4430> [=Довести пріоритетність 2018]

Tolstykh, N. (2019). Working population of Ukraine: social well-being and economic expectations. [In Ukrainian]. *Social dimensions of society. Collection of scientific works*, 11 (22), 259-270. [=Толстих 2019]

Ukraine is 29. Where are we now and where are we going? (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/ukraini-29-de-mi-zaraz-ta-kudi-pryamujemo> [=Україні – 29 2020].

Ukraine owed the IMF more than 12 billion dollars - the NBU (2018). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/01/22/633243/> [=Україна 2018]

Ukraine: Memorandum on Economic and Financial Policy. Appendix 1 (2018). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.documentcloud.org/documents/5638678-IMF.html#document/p58> [=Україна: Меморандум 2018]

Ukraine's foreign debt at the end of the third quarter of 2019 (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://bank.gov.ua/files/ES/ExDebt_q.pdf [=Зовнішній борг 2019]

Ukraine's foreign debt at the end of the first quarter of 2020 (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://bank.gov.ua/files/ES/ExDebt_q.pdf [=Зовнішній борг 2020]

US dollar exchange rate statistics (2020). [In Russian]. Retrieved from: <https://net.dn.ua/money/stat.php> [=Статистика 2020]

Vajra, A. (2007). *The path of evil. West: The Matrix of Global Hegemony*. Moscow: AST-Astrel.

World Employment and Social Outlook: Trends 2019 (2019). Geneva: ILO. Retrieved from: https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/2019/WCMS_670542/lang-en/index.htm

Yatskiy, J. (2016). *A word on consolation and despair. Academician Yaroslav Yatskiy – about what can stop the degradation of science*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/ru/library/books/marshrut-no1-vipusk-58-shlyahetnyy-svit> [=Яцків 2016]

Zbitniev, Yu.I., Senchenko, M.I. (2003). *White Book of Ukraine or Washington Consensus in Operation. Consequences of economic reforms of 1991-2001*. [In Ukrainian]. Kyiv: Princess Olga Publishing House. [=Збітнєв, Сенченко 2003]

Received 24.07.2020

ТЕТЯНА ПЕТРУШИНА, АНАТОЛІЙ АРСЕЕНКО

Соціологічний вимір економічної глобалізації:

світові тренди та українські реалії

Друга частина. Соціальні зміни в українському суспільстві за умов економічної глобалізації

Глобалізація залишається найпоширенішим і досить суперечливим концептом в сучасному соціальному дискурсі. В межах теоретико-концептуального соціологічного виміру автори проаналізували сутність економічної глобалізації (ЕГ) як її визначального типу. Вони дослідили глобалізацію як об'єктивний процес (насамперед міжнародного поділу праці) та суб'єктивний процес формування глобальної капіталістичної економіки під егідою провідних західних держав, наднаціональних фінансово-економічних установ (насамперед СБ і МВФ) і ТНК. Як головні драйвери глобалізації, вони визначають її форми та напрями в інтересах "ядра" глобального капіталізму. В межах емпіричного соціологічного виміру ЕГ (що передбачає вимірювання різноманітних проявів як самого процесу ЕГ, так і його соціальних наслідків) особливу увагу автори приділили аналізу соціальних змін в українському суспільстві. На думку авторів, капіталізація вітчизняної економіки, що відбувалася паралельно із залученням України до глобального економічного простору, призвела до деградації народного господарства, значного погіршення життєвого рівня більшості громадян, створення антисоціальної держави, атрибутом якої стала системна криза. Для доказу цих висновків автори на підставі вивчення численних вітчизняних та іноземних джерел проаналізували динаміку головних макроекономічних і соціологічних показників життя українського суспільства майже за 30 років дрейфу на узбіччя глобально-капіталістичного світу. Автори зосередилися на дослідженні восьми принципів напрямів соціальних змін: деіндустріалізації економіки, її глобальної конкурентоспроможності та інноваційності, динаміки ВВП, зайнятості, доходів і добробуту населення, соціально-економічної нерівності, боргової залежності та деградації української науки. Проведений аналіз показує необхідність відмови від неоліберальної парадигми розвитку і пошуку альтернативних, більш справедливих моделей ЕГ.

Ключові слова: економічна глобалізація, драйвери економічної глобалізації, соціологічний вимір глобалізації, соціальні зміни, українське суспільство

ТАТЬЯНА ПЕТРУШИНА, АНАТОЛІЙ АРСЕЕНКО

Социологическое измерение экономической глобализации:

мировые тренды и украинские реалии

Вторая часть. Социальные изменения в украинском обществе в условиях экономической глобализации

Глобализация остается наиболее распространенным и довольно противоречивым концептом в современном социальном дискурсе. В рамках теоретико-концептуального социологического измерения авторы проанализировали сущность экономической глобализации (ЭГ) как ее определяющего вида. Они исследовали глобализацию как объективный процесс (в первую очередь международного разделения труда) и субъективный процесс формирования глобальной капиталистической экономики под эгидой ведущих западных государств, наднациональных финансово-экономических учреждений (прежде всего ВБ и МВФ) и ТНК. Как главные драйверы глобализации, они определяют ее формы и направления в интересах "ядра" глобального капитализма. В рамках эмпирического социологического измерения ЭГ (который предполагает измерение различных проявлений как самого процесса ЭГ, так и его социальных последствий) особое внимание авторы уделили анализу социальных изменений в

українському суспільстві. По мнению авторов, капитализация отечественной экономики, которая проходила параллельно с вхождением Украины в глобальное экономическое пространство, привела к деградации народного хозяйства, значительному ухудшению жизненного уровня большинства граждан, созданию антисоциального государства, атрибутом которого стал системный кризис. Для доказательства этих выводов авторы на основании изучения многочисленных отечественных и иностранных источников проанализировали динамику основных макроэкономических и социологических показателей жизни украинского общества почти за 30 лет дрейфа на обочину глобального капиталистического мира. Авторы сосредоточились на исследовании восьми принципиальных направлений социальных изменений: деиндустриализации экономики, ее глобальной конкурентоспособности и инновационности, динамики ВВП, занятости, доходов и благосостояния населения, социально-экономического неравенства, долговой зависимости и деградации украинской науки. Проведенный анализ показывает необходимость отказа от неоллиберальной парадигмы развития и поиска альтернативных, более справедливых моделей ЭГ.

Ключевые слова: экономическая глобализация, драйверы экономической глобализации, социологическое измерение глобализации, социальные изменения, украинское общество

TETIANA PETRUSHYNA, ANATOLII ARSEIENKO

Sociological dimension of economic globalization: world trends and Ukrainian realities

Second part. Social changes in Ukrainian society in the context of economic globalization

Globalization remains the most common and quite controversial concept in modern social discourse. Within the theoretical and conceptual sociological dimension, the authors analyzed the essence of economic globalization (EG) as its defining type. They studied globalization as an objective process (first of all, the international division of labour) and the subjective process of forming a global capitalist economy under the auspices of leading Western countries, supranational financial and economic institutions (primarily the World Bank and the IMF), TNCs. As the main drivers of globalization, they determine its forms and directions in the interests of the "core" of global capitalism. Within the empirical sociological dimension of EG (which involves measuring the various manifestations of the EG process itself as well as its social consequences), the authors paid particular attention to the analysis of social changes in Ukrainian society. The capitalization of the Ukrainian economy, which took place in parallel with Ukraine's entry into the global economic space, led to degradation of the national economy, significant deterioration of living standards of most citizens, creation of anti-social state with the systemic crisis as its main attribute. To prove these conclusions, the authors analyzed the dynamics of the principal macroeconomic and sociological indicators of Ukrainian society's life for almost 30 years of drift to the roadside of the global capitalist world, based on the study of numerous domestic and foreign sources. The authors focused on the research of eight critical areas of social changes: deindustrialization of the economy, global competitiveness and innovation, GDP dynamics, employment, income and welfare of the population, socioeconomic inequality, debt dependence and degradation of Ukrainian science. The analysis shows the need to abandon the neoliberal paradigm of development and search for the alternative and more fair models of EG.

Keywords: economic globalization, drivers of economic globalization, sociological dimension of globalization, social changes, Ukrainian society